

О.В.Ткачук

Сучасна українська мова з практикумом

# *Самостійна робота*

спеціальність «Початкова освіта»

*I курс*

**Івано-Франківськ, 2020**

УДК 81 34:811.161.2

ББК 81. 2 Ук – я 73

Т 48

*Посібник рекомендовано до друку вченою радою педагогічного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Протокол № 2 від 24 вересня 2019 р.*

**Рецензенти:**

**К.Л.Крутії** – доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної та початкової освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

**Т.М.Котик** - доктор педагогічних наук, професор кафедри методики і технології початкової освіти Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Посібник є компонентом методичного забезпечення дисципліни «Сучасна українська мова з практикумом» для студентів спеціальності «Початкова освіта» університетів та інститутів. У ньому відповідно до робочої програми навчальної дисципліни подано змістове наповнення самостійної роботи до лекційних і практичних занять з сучасної української мови з практикумом для студентів, які претендують на здобуття освітнього рівня «Бакалавр». У посібнику подано перелік питань, які розглядаються під час лекційних та практичних занять, визначено мету та ключові слова, які фігурують на кожному занятті, список основної та додаткової літератури. До кожного практичного заняття вміщено запитання для самоперевірки, які сприятимуть закріпленню вивченого матеріалу. Кожне заняття містить чітко окреслений зміст та методичні рекомендації щодо виконання самостійної роботи, яка спрямована на поглиблення і систематизацію знань з дисципліни. У посібнику вміщені тести, що відображають навчальний матеріал, який опрацьовується на лекційних та практичних заняттях.

Для студентів педагогічних факультетів вищих навчальних закладів освіти.

## Лекція 1

### Тема Вступ

**Мета:** розглянути функції мови в суспільстві та її роль в комунікативній практиці педагога, сформуванню уявлення про структуру навчального курсу та про українську мову як засіб формування націоцентричного світогляду українця.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** роль і місце української мови в суспільстві, розділи курсу „Сучасна українська мова з практикумом”, основні концепції питання про походження української мови; фонетичні, лексичні та морфологічні риси наріч української мови; риси та функції літературної мови в суспільстві, типи мовних норм, риси та сферу використання функціональних стилів української літературної мови, історичні етапи розвитку української літературної мови, роль І.П.Котляревського та Т.Г.Шевченка у її становленні та розвитку, основні державні документи про мову, стан функціонування української мови в сучасному суспільстві.

**Самостійна робота студентів:** опрацювати риси південно-західного та північного наріч української мови, дібрати зразки кожного стилю з різностильових літературних джерел; законспектувати основні положення Закону про мови в Українській РСР від 1989 р., положення Конституції України, що стосуються розвитку мов в Україні та статусу української мови, інші документи про мову (за вибором).

**Ключові слова:** структура навчального курсу сучасної української мови, розділи мовознавства, національна мова, функції мови, праїндоевропейська мовна сім'я, слов'янська група мов, східнослов'янські мови, періодизація розвитку української мови Ю.Шевельова, говірка, діалект, наріччя, наріччя української мови, функції мови, літературна мова. Мовна норма, стиль мови, стилі: науковий, художньої літератури, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовний, ораторський; праїндоевропейська мова, спільнослов'янський етап розвитку мов, старослов'янська мова, давньоруська мова, давня українська мова, книжна мова, зачинатель, основоположник української літературної мови.

## План

1. Курс "Сучасна українська мова", його завдання, обсяг, зміст.
2. Українська мова – національна мова українського народу, одна з форм вияву національної культури. Місце української мови серед інших слов'янських мов.
3. Походження української мови. Виникнення української мови на базі мов західної частини східнослов'янських племен (дулібів, полян, древлян та ін.). Основні концепції у питанні про зародження і розвиток української мови як окремої слов'янської.
4. Територіальні наріччя української національної мови, їх риси.
5. Поняття літературної мови. Мовна норма та її значення для літературної мови.
6. Основні стильові різновиди писемної та усної форм української літературної мови.
7. Основні етапи розвитку української літературної мови.
8. Умови для вільного розвитку мов, закріплені Конституцією України, - реалізація ідеї відродження національної самосвідомості українців. Основні державні документи про мову в Україні.

### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

До цього заняття студент повинен відновити шкільні знання про роль мови в суспільстві, нагадати основні функції мови. Для цього можна скористатися відомостями не тільки з підручників української мови, а й з навчальних книг суспільствознавчих дисциплін.

Після прослуховування лекції 1 студенти отримують завдання самостійно опрацювати питання «Риси наріч української мови». У ході лекції викладач повідомляє тільки вузлові відомості з української діалектології. Мета самостійної роботи студента полягає в поглибленні знань про говір, говірку, діалект, наріччя, територіальні межі наріч. У першу чергу потрібно звернутися до книги «Українська мова. Енциклопедія». – К.: Вид-во Укр. енциклопедія, 2000.<sup>1</sup> і законспектувати основні відомості зі статей «Говір»,

«Говірка», «Діалект», «Діалектологія». «Наріччя» (С. 134-135, 94-95, 370-371).

Далі варто розглянути карту наріччя України і звернути увагу на їх територіальні межі. Опрацюовуючи карту, студент зверне увагу й на те, що на межі двох наріччя риси одного мовби накладаються на риси іншого – сусіднього. На цих територіях спостерігаються мовні риси двох сусідніх наріччя.

Потім можна переходити до опрацювання рис кожного наріччя. При цьому важливо звернути увагу на те, що кожен діалект, говір, говірка чи наріччя мають певну сукупність мовних рис. Ці риси у науковому світі прийнято поділяти на фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні (так, як і кожна мова, яка характеризується фонетичними, лексичними рисами та особливою граматичною структурою). Тому кожне наріччя варто характеризувати саме за такими рисами.

Добираючи зразки говірки рідного краю (завдання до практичного заняття), також варто погрупувати слова за певною системою: а) фонетичні риси; б) лексичні риси; г) морфологічні риси; д) синтаксичні риси.

Бажано, щоб до кожної групи слів було дібрано приблизно однакову кількість слів чи виразів. Поряд з діалектним варіантом подаємо запис фонетичною транскрипцією, а потім літературний відповідник слова.

Наприклад:

*Фонетичні риси:* жеба – [ж'е'ба] – жаба; вісіле – [в'іс'іл'е'] – весілля.

*Лексичні риси:* карапані – [карапан'і] – жаба, ропуха; маржина – [марж'и'на] – худоба.

Принагідно зауважимо, що про говори і говірки українських наріччя можна довідатись і з інших статей УМЕ. Так, стаття «Покутсько-буковинський говір» (поширений на території Івано-Франківської області) є на с. 464-46, «Гуцульський говір» - с. 116-117. Прочитавши ці статті, студенту ще легше буде справитись зі самостійним завданням: названі статті є свого роду зразками стислих характеристик певних діалектних одиниць.

Студенту слід звернути увагу на те, що власне наріччя південно-західне найбільш віддалене від літературного варіанту української мови. Тому майбутній учитель, який є носієм південно-західного наріччя, повинен більш глибоко опанувати теоретичний курс української літературної мови, адже саме вчителю належить бути зразком літературного мовлення для найменших школярів.

## Тезаурус

Індоевропейська мовна сім'я поділяється на 13 груп, найчисленніші з яких є індійська, іранська, слов'янська, германська, романська, балтійська.

Українська мова належить до слов'янської групи.

У свою чергу деякі групи індоевропейських мов поділяються на підгрупи. Слов'янська має три підгрупи:

1. **Східнослов'янська**, до якої належать *українська, російська та білоруська* мови.

2. **Західнослов'янська**. До неї належать *польська, чеська, словацька, кашубська, серболужицька* (2 мови), *полабська* мови та *поморські діалекти*.

3. **Південнослов'янська**. До неї належать *сербська, хорватська, болгарська, македонська, словенська* мови.

Таким чином, **українська мова належить до індоевропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов.**

Прихильники однієї з найбільш поширених концепцій (Ю.Шевельов, О.Пріцак, Г.Півторак, І.Юшук та ін.) заперечують існування давньоруської народності та її мови. Ю.Шевельов твердить, що розвиток української мови почався в надрах так званої праслов'янської мови, розпад якої почався приблизно з УІ ст. н. доби. Учений пропонує таку періодизацію розвитку української мови:

1. УІ ст. – середина ХІ ст. – *протоукраїнська мова*
2. Середина ХІ ст. – час появи перших писемних пам'яток – до кінця ХІУ ст. – *давньоукраїнська мова*
3. Кінець ХІУ ст. – початок ХІХ ст. – *середньоукраїнська мова*
4. З ХІХ ст. – до нашого часу – *нова українська мова*

(George Shevelov. Historical Phonology of the Ukrainian Language. -Heidelberg, 1979. – P. 203, 388, 560, 697-699).

Українська мова успадкувала мови південно-східних слов'янських племен: **полян**( жили на Середньому Придніпров'ї), **древлян** ( на Поліссі та Правобережжі Дніпра), **сіверян** (на Десні та Сеймі), **тиверців** (замешкували низ Дністра), **уличів** (низ Дністра та Бугу), **волинян** (територія теперішньої Волині), **бужан** (басейн Бугу), **білих хорватів** ( жили на землях теперішнього Закарпаття).

**Діалект** (від гр.dialektos - розмова, говір, наріччя) – це відгалуження від загальнонародної мови, яким говорить частина племені, народності чи нації.

Діалекти поділяються на менші одиниці – **говірки** (мова одного або кількох населених пунктів) та **говори** (група однорідних говірок). У діалект входить кілька говорів. Кілька подібних у мовному відношенні діалектів утворюють **наріччя**.

#### **Північне наріччя**

Це наріччя охоплює територію **Чернігівської, півночі Сумської, кївської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей**.

Північне наріччя межує на заході з польськими наріччями, на півночі – з білоруськими, на сході – російськими, на півдні – з південно-західним (по лінії Володимир-Волинський – Рівне – Житомир – Фастів) та південно-східним (по лінії Фастів – Переяслав – Прилуки – Конотоп – Суджа).

#### **Фонетичні особливості**

1. Під наголосом на місці давніх **О** та **Е** вживаються дифтонги (**дифтонг** – особливий тип звука, що є поєднанням двох голосних в межах одного складу) **УО**, **УЕ**, **УИ**, **УІ**: [ **вуоз**], [ **вуиз**], [ **вуіз**], [ **піеч**].

2. Дифтонг уживається на місці давнього **ĥ** (ять) : [ **лієс**], [ **пієч**].

3. Звук [ **Р** ] вимовляється твердо: [ **бу'ра** ], [ **пора'док** ], [ **куру'** ].

4. Звук [ **Ц** ] теж вимовляється твердо: [ **па'лец** ], [ **хло'пец** ].

5. Шиплячі приголосні перед давнім **Е** вимовляються пом'якшено: [ **кач'е'л'і** ].

6. Звуки [ **Е** ] та [ **И** ] вимовляються чітко і в ненаголошеному складі: [ **беру'** ], [ **пливе'ш** ].

7. Дзвінки приголосні не оглушуються: [ **д'ід** ], [ **сад** ], [ **ка'зка** ].

### Морфологічні риси

1. Іменники середнього роджу на **–я** в називному відмінку однини мають закінчення **–є**: [жит’ :є’], [знан’ :є’].

2. Іменники чоловічого роду в давальному відмінку однини мають закінчення **–у**: [ду’бу], [ба’т’ку].

3. Прикметники і співвідносні з прикметниками займенники мають нестягнені форми: [до’брайа], [те’йе], [на’шийе].

### Лексичні риси

На території північного наріччя використовують такі специфічні слова: *пуд* – означає *страх*, *кабиця* – *піч*, *дирак* – *гребінь*, *оболок* – *хмара*, *ратай* – *орач* та ін.

### **Південно-західне наріччя**

У його складі є такі говори: закарпатський, гуцульський, лемківський, бойківський, надсянський, наддністрянський, волинський, подільський, покутсько-буковинський.

Південно-західне наріччя охоплює територію південно-західної *частини Київської, частину Житомирської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, Закарпатську, Чернівецьку, Івано-Франківську, Тернопільську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку області.*

На північному заході південно-західне наріччя межує з польською та словацькою мовами, на південному – з румунською та угорською мовами, на півночі – північним наріччям ( по лінії Володимир-Волинський – Луцьк – Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Фастів), на сході – з південно-східним наріччям ( по лінії Фастів – Ставище – Тирасполь).

Південно-західне наріччя найбільш віддалене від літературної мови, що прояснюється історичними обставинами: упродовж тривалого часу західна частина України була під гнітом то Польщі, то Австрії, то Угорщини. Південно-західні діалекти зберегли більше, ніж інші діалекти, давніх рис мови.

### Фонетичні риси

1. На місці давніх **О** та **Е** послідовно, незалежно від наголосу вживається **І** : *коні* – [к’ін’], *речі* – [р’іч].

2. Замість давнього **ђ** (ять) послідовно вживається **І** : [л’іс], [д’ід].

3. Звук [О] в ненаголошеному складі наближається до У : [чо’лов’ік], [то’б’і].



4. Р вимовляється твердо: [пора`док], [зорйа`].

5. Дзвінки приголосні в кінці слова та перед глухими оглушуються: **дід** – [д'іт], **дуб** – [дуп].

6. М'які свистячі приголосні у деяких говорах вимовляються з наближенням до шиплячих: [с<sup>ш</sup>'іно], [ц<sup>ш</sup>'іни`].

7. У південно-західному наріччі спостерігаються відхилення в наголошуванні слів: [бу`ла], [прине`сти], [та`блиц'а], [портфел`].

### Морфологічні риси

1. Іменники другої відміни чоловічого роду в давальному відмінку мають закінчення **–ови, –єви**: [ба`т'кови], [коне`ви].

2. Прикметники та іменники жіночого роду в орудному відмінку однини мають закінчення **–ов, –єв**: *палицев, руков, молодов*.

3. Іменники жіночого роду у давальному і місцевому відмінках однини та називному множини мають закінчення **–и**: **соли, земли**.

4. Прикметники м'якої групи мають закінчення прикметників твердої групи: **синий, вечірний, хатний**.

5. Уживаються залишки давньої форми минулого часу дієслів (перфекта): *робив-єм, робив-ім*.

6. Частка **–ся** уживається окремо від дієслова в будь-якому місці в реченні: **я сі з того смію**.

7. Поширені застарілі форми займенників **мя, тя, ся, ми, ти, си**: *дай ми пити, стережи мя*.

### Лексичні риси

Південно-західне наріччя має багато специфічних слів. Ось деякі: квітку називають *кочиця*, слово *маржина* означає *худоба, клевець* – *молоток, вивірка* – *білка*.

### Синтаксичні риси

1. Складений підмет, виражений особовим займенником чоловічого роду і числівником, уживається у формі родового відмінка: *їх було трьох, прийшло двох братів*.

2. На означення присвійності словосполучення будуються з дієсловом мати: *я маю книжку* замість *у мене є книжка*.

3. Дієслова **брати, вкрати, боліти, мерзнути** уживаються без прийменника з давальним відмінком: *змерзли мені руки, йому вкрали корову, хай тобі голова не болить*.

## **Південно-східне наріччя**

Південно-східне наріччя охоплює найбільшу територію України: *більшу частину Київської, Черкаської, Полтавську, Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку, Херсонську, Дніпропетровську, Кримську, частину Одеської, Сумської, Миколаївської і Кіровоградської областей.*

На заході це наріччя межує з південно-західним наріччям ( за лінією Фастів – Ставище – Тальне – Тирасполь) , на півночі – з північним наріччям (за лінією Фастів – Переяслав-Хмельницький – Прилуки – Конотоп – Суджа), на сході – з російськими говорами.

До цього наріччя входять говори Середньої Наддніпряни, які лягли в основу української національної мови та її вищої форми – української літературної мови. Тому південно-східне наріччя найменш віддалене від літературної мови. Однак це наріччя має і такі риси, які не ввійшли до літературної мови.

### **Фонетичні риси**

1. Давні **О** та **Е** послідовно переходять в **І**: *печі* –[п'іч], *возу* – [в'із].

2. Давня **ђ** (ять) теж послідовно переходить в **І**: [л'ісо`к], [д'ідо`к].

3. [О] наближається до [У] перед складом з наголошеним [О] та [І]: [ко`жу`х], [то`б`ї].

4. Дзвінки приголосні у кінці слова й складу не оглушуються: [сад], [гриб].

5. Ненаголошені [Е] та [И] звучать нечітко, і розрізнення між [Е] та [И] не простежується: [висна`], [сило`],[ жеве`].

6. Після губного **М** перед **Я** часто з'являється **Н**: [мн`ач], [мн`асо].

7. У дієсловах відсутнє чергування приголосних: [ход`у`], [вис`у`], [нос`у`], [воз`у`].

### **Морфологічні риси**

1. Іменники чоловічого роду в давальному і місцевому відмінках множини мають паралельно з закінченнями **-ами**, **-ах** закінчення **-ім**, **-іх**: [ко`н`ім], [л`у`д`іх].

2. Уживаються так звані стягнені форми дієслів: **співа**, **підійма**.

3. Неозначена форма дієслова переважно має в кінці **-ть**: **співати** - **співать**, **ходити** – **ходить**.

### Лексичні особливості

Південно-східне наріччя характерне цілою низкою специфічних слів, серед яких, наприклад, для означення кукурудзи є декілька слів: *калачики, кукургуза, пшінка*, слово *пакіл* означає **кілок, благий – хворий, плохий – сумирний, спокійний** та ін.

**Літературна мова** – це унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, яка обслуговує усі сфери життя суспільства. Літературною мовою користуються державні і громадські організації та установи, школа, наука, література, преса, театр, телебачення тощо. Українська літературна мова здійснює в житті суспільства багато функцій – однією з її рис є **поліфункціональність**.

Для літературної мови характерна й **унормованість**.

**Мовна норма** – це вироблені всім народом правила, які найкраще й найповніше виконують суспільну функцію спілкування на даному етапі історичного розвитку суспільства.

Стиль ( від лат. *stylus* – загострена паличка для письма) – це функціональний різновид літературної мови, якому властивий добір, поєднання та організація мовних засобів з певною метою та за певних обставин. Добір засобів спілкування зумовлений завданнями спілкування.

Розрізняють такі **основні стилі** української літературної мови:

- А) **писемної форми**: науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, епістолярний;
- Б) **усної форми**: розмовно-побутовий та ораторський.

### Таблиця походження й розвитку української мови

#### **1 млн. – 80 тис. років тому.**

Групи людей, роди, племена. Мова – усна, примітивна. Лексичний склад обмежений; назви необхідних предметів, речення – прості.

#### **20 ст. до нашої доби**

**Прайдоєвропейська мова** – сукупність слів, спільних за значенням та звучанням для народів, що населяли Європу і частину Азії. Мова усна.

#### **2 ст. до нашої доби – 4 ст. нашої доби.**

**Праслов'янська мова** – сукупність слів, спільних для людей, що жили на території, де зараз Чехія, Словаччина, Польща, Болгарія,

Сербія, Хорватія, Росія, Україна, Білорусь. Мова усна. Кожен народ мав свою мову.

#### **4 - 6 - 8 ст.**

У надрах праслов'янської мови розвиваються:

мова східних слов'ян (усна)  
мова західних слов'ян (усна)  
мова південних слов'ян (усна)

#### **9 – 11 ст.**

*Старослов'янська мова* (писемна). Поряд існує мова слов'ян – усна. У Київській Русі – усна мова її мешканців, окрема для кожного князівства.

#### **11 -12 ст. , до 14 ст.**

*Давньоруська мова* (писемна)

Поряд існує українська мова – усна, з діалектними відмінностями.

#### **14 – 17 ст.**

*Староукраїнська мова* – для писемних потреб.

Українська народна мова – усна.

#### **Кінець 17 ст. – початок 18 ст.**

*Слов'яноруська мова* – для писемних потреб.

Народна українська мова – для усного спілкування.

#### **З кінця 18 ст.**

Нова українська літературна мова на народній основі.

#### **З історії розвитку української літературної мови**

У 1863 році виходить циркуляр міністра внутрішніх справ Росії П.Валуєва „сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы в печати дозволялись только такие произведения на этом (малороссийском – прим.наша), которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных вообще, назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить”.

Таким чином, підручники, література для початкового навчання читання народу та книжки релігійного змісту видавати було заборонено. Бо, на думку П.Валуєва, «...никакого малороссийского языка не было, нет и не может быть и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши...» ( Ж.-л. „Русская мысль”- 1905.- март.- С. 132 – 134).

У 1864 році в Росії виходить Статут про початкову школу. Відповідно до нього, навчання у початкових школах мало відбуватись тільки російською мовою.

У 1876 році вийшов таємний указ Олександра II (Емський указ) про заборону ввозу до Російської імперії будь-яких книжок і брошур, написаних „малорусским наречием”, заборону друкування оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів та творів художньої літератури, в яких рекомендувалося не допускати жодних відхилень від російського правопису. Заборонялось навіть друкування українською мовою текстів до нот .

Після Емського указу російський уряд видає ще ряд заборон: заборону викладання у народних школах та виголошення проповідей українською мовою( 1881 р.), заборона українських театральних вистав у всіх губерніях так званої Малоросії ( 1884 р.), заборона видавання дитячих книжок українською мовою (1895 р.).

У Галичині й Буковині у цей час проходить активне спольщення українського населення: мешканців примушують говорити польською мовою, яка вважається „панською”, українській же мові відводиться ранг „хлопської” мови. Іван Огієнко наводить цікавий факт, Що ще за часів І.Котляревського в малих українських селах почали поселяти людей (найчастіше це були євреї), щоб вони пильнували, аби українські селяни говорили по-польськи.

Після подій 1917 року українська літературна мова дістала нові можливості для розвитку. Укази і постанови уряду більшовиків гарантували вільний розвиток будь-якої мови, літератури, культури кожного народу, що проживав у СРСР. І справді, відразу після революції на території України будувалися й відкривалися школи, видавалися українські книжки. Однак цей сприятливий для української літературної мови час тривав недовго. Звернімося до статистики. І.Огієнко наводить факт, що в 1917 році з друку вийшло 747 книжок українською мовою, а книжок російською мовою – 452. Та з часом видання українських книжок скорочувалося, а книжок російською мовою – зростало: 1918 р. – 1085 – українських і 386 – російських; 1919 р. – 665 – укр. мовою, 726 – рос. мовою , а вже 1922 р. – 136 укр. м. та 491 – рос. м. Як видно, видання законів про вільний розвиток української мови ще не означало для влади виконання й дотримання цих законів.

Явне цькування українців і всього українського, в тому числі й мови, починається в СРСР з приходом до влади Сталіна. Кривавий

терор, висилання до концтаборів інтелігенції, в числі якої була значна частина українських письменників, негативно позначилися на розвитку української літературної мови. Багато українських майстрів слова, які змогли б внести свій вклад у розвиток літературної мови, було знищено.

У подальші роки влада продовжувала ламати талановитих поетів і прозаїків, примушуючи їх писати тільки в „партійному” руслі.

Після смерті Сталіна радянська влада продовжувала насаджування російської мови як мови міжнародного спілкування. Її, згідно з декількома партійними постановами, рекомендувалось вивчати в школах обов’язково. Внаслідок цього українська мова значно звузила сферу свого використання. Її поступово стали витісняти з установ, організацій, радіо, телебачення. В українську мову стали проникати російські слова, при чому вони вживалися бездумно, безсистемно і без потреби.

Для української мови періоду влади більшовиків характерне таке явище, як мовний **суржик** – збіднена мова, в якій об’єднуються без дотримання літературних норм елементи української та російської мови. Частина українців у побуті стала уживати російські слова, вимовлені на український лад, або українські слова, вимовлені по-українськи. Так, замість *гаманець* ввійшло в користування *кошелек*, замість *гребінь* – *расческа*, ввійшло вжиток *самольот, стройти, шляпа, печатки, тормозити* та ін. З побутового мовлення ці „перли” стали проникати на сторінки газет, журналів, у мовлення радіо й телебачення. Такі невмотивовані запозичення призвели до того, що українська мова стала збідненою, позбавленою національного колориту й індивідуальності.

До речі, такий же мовленнєвий феномен змішування білоруської мови і російської відомий в Білорусі під назвою *трасянка*.

На кінець ХХ століття українська мова потребувала державного захисту. Нові демократичні зміни, які сталися в нашому суспільстві, сприяли тому, що на українську мову вперше було звернуто державну увагу.

29 жовтня 1989 року був прийнятий Закон „Про мови в Українській РСР”.

28 червня 1996 року на п’ятій сесії Верховної Ради України прийнята Конституція України. У 10 статті її читаємо: „Державною

мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”.

### *Обов'язкова література*

1. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
2. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен // Дивослово. – 2002. - № 2. – С.11-13.
3. Сучасна українська літературна мова / За ред А.П.Грищенка. – К.: ВШ, 1997. – С.3-10.
4. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: ВШ, 1994. – С. 3-16.
5. Сучасна українська мова / За ред О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С.3-7.
6. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. Енциклопедія”, 2000. –С. 126-128, 134-135, 158, 205-206, 293-294, 479-480, 659-661, 678 -679.
7. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.5-17.
8. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 6 – 17.
9. Юшук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.13-58.
10. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.7 – 19.

### *Додаткова література*

1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. – К., 1956. – 230 с.
2. Булашов Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992. – 414 с.
3. Горбачук В. Барви української мови. – К.: Academia, 1997.
4. Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича і З. Кузелі: Репринтне вид. 1949 р.: В 2-х т. – Т.1 – 2. – К., 1994.
5. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
6. Знойко О. Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – 304 с.

7. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. - Дрогобич, 1992. – 144 с.
8. Космос древньої України. – к, 1992. – 303 с.
9. Німчук В.В. Походження й розвиток мови української народності // Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К.,1990. – С. 190-227.
10. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
11. Огієнко І. Українська культура: Препринт. Вид. 1918 р. – К., 1991. – 272 с.
12. Огієнко І. Історія української літературної мови: Репринтне вид. 1949 р. – К:Либідь,1995. – 294 с.
13. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. Думка, 1993. – 200 с.
14. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К.: Академія, 2001.
15. Плющ М.М. Історія української літературної мови. – К.: ВШ, 1971. – 424 с.
16. Русанівський В.М. Давньоруська мова: міф чи реальність // Мовознавство. – 1994. - № 2. – С. 11-14.
17. Русанівський В.М. Староукраїнська і слов'яноруська мови на тлі розвитку інших слов'янських літературних мов // Дивослово. – 1997. - №1. – С. 3 – 11.
18. Смаль-Стоцький С. Українська літературна мова // Мовознавство. – 1994. - № 4-5. – С. 65 -75.
19. Структура і функціонування мови. – К., 1982.
20. Українська філологія: досягнення і перспективи /За ред. Гнатюк М. І. – Львів, 1994. – 360 с.
21. Українська народність: Нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. – К., 1990.
22. Ткаченко О. Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов // Мовознавство. – 1993. - № 1. – С. 73 – 74.
23. Ткаченко О. Мовне самоствердження українців на тлі історичного досвіду народів світу // Дивослово. – 1994. - №4. – С. 15 – 19.
24. Толстой Н.И. История и структура славянских литературных языков. – М.: Наука, 1988. – 237 с.



25. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. – Л., 1972. – 655 с.
26. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. – М.- Л., 1962.
27. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова. – К., 1994.
28. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 – 1941): Стан і статус. – Торонто: Сучасність, 1987. – 295 с.
29. Шелухин С. Україна. – Прага, 1936/37.
30. Ющук І. Про походження української мови // Дивослово. – 1995. - № 1.
31. Ющук І. Якою мовою розмовляла Київська Русь // Золоті ворота. – 1993. - № 6. – С. 121 – 134.

## Лекція 2

### Тема Фонетика

**Мета:** Ознайомити з питанням про фонетику як розділ мовознавства, визначити основні фонетичні одиниці мови, ознайомити з роботою мовних органів під час творення звуків, охарактеризувати три аспекти вивчення мовних звуків.

**У результаті проведення лекцій студенти повинні знати** визначення фонетики, основні типи фонетичних одиниць; роль органів людини у творенні звуків, мати уявлення про фізіолого-артикуляційний, акустичний та лінгвістичний аспекти вивчення звуків.

**Самостійна робота студентів:** Законспектувати питання про роботу мовних органів у процесі творення звуків. Опрацювати питання про основні знаки фонетичної транскрипції, параметри класифікації голосних та приголосних звуків, умови фонетичного чергування голосних; додаткові характеристики приголосних звуків.

**Ключові слова:** фонетика, звук, склад, мовний апарат, фізіолого-артикуляційний, акустичний, лінгвістичний аспекти вивчення звуків, фонетична транскрипція, знаки фонетичної транскрипції, голосні, приголосні звуки, : голосні звуки, приголосні звуки, високе, середнє, низьке підняття; передній, середній, задній ряд; лабіалізовані, нелабіалізовані звуки.

Чергування. Позиційні чергування. Приголосні звуки, губні, передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові, глоткові; сонорні, дзвінки, глухі; проривні, фрикативні, африкати, зімкнуто-прохідні, вібранти; тверді, м'які, шиплячі, свистячі приголосні звуки; асиміляція, дисиміляція, спрощення приголосних звуків.

### План

1. Предмет і завдання фонетики як розділу мовознавства. Зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства. Звуки і склади як фонетичні одиниці мови.

2. Мовний апарат, його будова. Робота мовних органів під час творення голосних і приголосних звуків. Три аспекти вивчення мовних звуків: фізіолого-артикуляційний, акустичний, лінгвістичний.

3. Фонетична транскрипція. Основні знаки фонетичної транскрипції (*для самостійного опрацювання*).

4. Голосні і приголосні звуки. Їх класифікація. Позиційні чергування голосних.

5. Зміни приголосних звуків у потоці мовлення:

А) асиміляція приголосних. Параметри асиміляції;

Б) дисиміляція приголосних. Суміжна і несуміжна дисиміляція;

В) спрощення приголосних. Групи приголосних, у яких спрощення відбулося на письмі.

### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

До цього заняття важливо пригадати зі шкільного курсу анатомії людини будову органів дихання, адже саме вони забезпечують звуковидобування у людини. Також корисним буде курс фізики в розділі «Звук. Звукові коливання та хвилі». Для того, щоб виконати завдання самостійної роботи і законспектувати питання про роботу мовних органів, варто звернутись до джерел 1, 9, 11, 12 списку літератури. Знаки фонетичної транскрипції відомі ще з початкової школи. Однак цих знань буде недостатньо. Тому слід звернутись до джерел 9, 12 для опрацювання цього питання.

## Тезаурус

**ФОНЕТИКА** (від гр. *phōne'* — звук) — це розділ мовознавства, який вивчає звуковий склад мови.

Процес мовлення відбувається мовним потоком.

**МОВНИЙ ПОТІК** — це звуковий потік, що сприймається слухачем як організована послідовність слів, словосполучень і фраз. Мовний потік членується слухачем на певні звукові одиниці, різні за розміром.

Найбільшою одиницею мовного потоку є фраза.

**ФРАЗА** — це фонетична єдність, якій властива певна синтаксична структура, смислова закінченість та інтонаційна оформленість. Фраза є основною одиницею спілкування. У мовному потоці фрази відділяються одна від одної паузами. Фрази можуть бути різними за тривалістю звучання. Так, у діалогах вони короткі, у монологіях — значно довші.

Наприклад:

*Одійде в морок підле і лукаве,  
холуйство у минувшину спливе,  
і той ніколи не доскочить слави,  
хто задля неї на землі живе.*

(В. Симоненко).

**ТАКТ** — це частина фрази, що вимовляється безперервним мовним потоком без пауз і об'єднується одним наголосом. Такт може складатися як з одного, так і з кількох слів.

Наприклад, кожна з наведених фраз має по два такти:

*Дзвенять у відрах  
крижані кружальця.  
Село в снігах,  
І стежка ані руш.*

(Ліна Костенко).

У межах такту при повільному темпі мовлення можна виділити менші за такти фонетичні одиниці — склади.

**СКЛАД** — це звук або група звуків, які вимовляються єдиним поштовхом видихуваного повітря.

Наприклад, у фразі

*На конвертики хат літо клеїть віконця, як марки*

(Ліна

Костенко)

можна виділити такі склади:

## *На-кон-вер-ти-ки-хат-лі-то-кле-їть-ві-кон-ця-як-мар-*

*ки.*

Склади поділяються на найменші фонетичні одиниці — звуки.

**ЗВУК** — це найменша одиниця мовного потоку.

Сукупність органів людини, які забезпечують мовотворення, називається **МОВНИМ АПАРАТОМ**.

Щоб чітко уявити процес творення звуків, слід звернути увагу на так звану звукоутворювальну частину мовного апарата. З цієї точки зору мовні органи можна поділити на три частини: дихальний апарат, гортань, надставна труба.

Дихальний апарат включає легені, бронхи і трахею (дихальне горло). Дихальний апарат не бере участі в звукоутворенні, а тільки подає необхідний для цього струмінь повітря. Через трахею повітря потрапляє у **ГОРТАНЬ**, яка складається з двох великих і кількох менших хрящів, з'єднаних між собою м'язами і слизовими оболонками. У гортані звук зустрічає першу перешкоду — зімкнені **ГОЛОСОВІ ЗВ'ЯЗКИ**. Це два м'язи, прикріплені горизонтально поперек гортані. Зв'язки відіграють вирішальну роль в утворенні голосу. Голосотворення відбувається в результаті їхнього вібрування — коливання. Отвір між голосовими зв'язками називається голосовою щілиною. Коли голосові зв'язки не напружені, то між ними утворюється велика щілина, через яку повітря може проходити назовні вільно, не утворюючи звуки, оскільки дрижання голосових зв'язок тоді не відбувається. В такому випадку проходить звичайний видих повітря з легень. Голос утворюється тоді, коли голосові зв'язки напружені й зближені між собою так, що повітря, проходячи через вузьку щілину між ними, натискує на них і створює дрижання. Це стає причиною утворення звукових хвиль, які дають голос чи шум. Саме з голосу й шуму складаються звуки: з голосу — голосні звуки, з шуму й голосу — приголосні.

Таким чином, звукоутворення відбувається у гортані — на голосових зв'язках. Однак на голосових зв'язках проходить тільки перша ланка творення звуків — голосотворення. Голосові зв'язки утворюють ще не оформлені звуки. Остаточне оформлення звуків здійснюється в резонуючих надгортанних порожнинах або в надставній трубі.

З гортані струмінь повітря потрапляє у порожнину зів, або у глотку, яка не відіграє істотної ролі в звукооформленні. а

виконує лише функцію резонатора, надаючи звукам того чи іншого забарвлення.

З глотки голос потрапляє у **РОТОВУ ПОРОЖНИНУ**, яка має найбільш важливу роль у творенні звуків, особливо у їх оформленні. Зверху ротова порожнина обмежена піднебінням, яке відокремлює її від носової порожнини. Піднебіння поділяється на три частини: передню, середню і задню. Передня і середня частина називаються твердим піднебінням. Задня частина піднебіння — м'яка і рухома. Вона називається м'яким піднебінням, а виступ на краю м'якого піднебіння називається язичок. Коли м'яке піднебіння напружене, тобто в стані скорочення, то вхід до носової порожнини затулений, і повітря проходить тільки через ротову порожнину. При вільно опущеному м'якому піднебінні вхід до носової порожнини відкритий, і повітря проходить у неї, утворюючи звуки [М], [Н], [Н'], які називаються носовими. У творенні більшості звуків носова порожнина участі не бере.

Значну роль у звукооформленні відіграють язик і ясна, допоміжну — зуби.

**ЯЗИК** є найбільш активним мовним органом ротової порожнини. Він складається з багатьох м'язів, які рухають його у різних напрямках, а тому він може легко змінювати положення в ротовій порожнині: підніматись до піднебіння, опускатись вниз, витягуватись уперед, в різний спосіб наближатись до зубів або піднебіння.

У ротовій порожнині знаходяться зуби, які вміщені в особливих гніздах — альвеолах.

**ГУБИ** замикають ротову порожнину. Губи — це активний мовний орган: вони можуть заокруглюватись, розтягуватись, змикатись, розмикатись, утворюючи вужчу чи ширшу щілину для виходу повітря під час мовлення.

Керівною ланкою в процесі звукоутворення є **центральна нервова система**. У головному мозку знаходяться два мовних центри, які називаються центр Брока і центр Верніке (за іменами учених, які досліджували проблему мовотворення людини).

Центр Брока відповідає за побудову зв'язних висловів у мовному потоці на основі знань особою мови. Саме з цього центру проходять імпульси до мовних органів, які відповідно спрацьовують під час утворення звуків. Під час ушкодження цього

центру людина не може артикулювати звуки: спостерігається нечленоване, нерозбірливе мовлення, або взагалі зникає здатність говорити.

Центр Верніке здійснює аналіз і синтез звукового мовлення, зіставлення слів, фраз з тими чи іншими уявленнями, предметами або поняттями (процес “впізнавання” мови). При пошкодженні цього центру людина втрачає здатність розуміти мову.

Усі мовні органи за ступенем участі в процесі творення мовних звуків можна поділити на активні та пасивні.

До активних мовних органів належать голосові зв'язки, задня стінка глотки, м'яке піднебіння, язик і губи. До пасивних належать: тверде піднебіння, альвеоли (ясна) і зуби.

У сучасній українській літературній мові є шість голосних звуків. Вони утворюються **ритмічним коливанням голосових зв'язок**, внаслідок чого утворюються музикальні тони, або голос. При цьому струмінь видихуваного повітря з гортані проходить у ротову порожнину, не натрапляючи в ній на перешкоди. Утворюються звуки, в основі яких лежить тільки голос — **ГОЛОСНІ** звуки.

Звуки, під час вимови яких губи беруть активну участь, витягаючись уперед і заокруглюючись, називаються **ЛАБІАЛІЗОВАНИМИ**. В українській мові лабіалізованими є голосні [О] та [У].

**НЕЛАБІЛІЗОВАНИМИ** називаються звуки, під час вимови яких губи не беруть активної участі. Це голосні [А], [Е], [И], [І].

За **горизонтальним** рухом язика голосні поділяють на три групи за **РЯДАМИ**: голосні **ПЕРЕДНЬОГО** ряду, голосні **СЕРЕДНЬОГО** ряду та голосні **ЗАДНЬОГО** ряду.

До голосних **ПЕРЕДНЬОГО РЯДУ** належать звуки [І], [Е], [И]. Під час вимови голосних переднього ряду все тіло язика просувається вперед, а кінчик упирається в нижні зуби.

Голосних **СЕРЕДНЬОГО РЯДУ** в українській мові немає. В інших мовах такі голосні є (в російській, білоруській, шведській, норвезькій).

До голосних **ЗАДНЬОГО РЯДУ** в українській мові належать звуки [У], [О], [А]. Під час вимови цих голосних тіло

язика відсувається назад, а кінчик язика не досягає до нижніх зубів.

За рухом язика у *вертикальному* напрямі розрізняють голосні звуки **ВИСОКОГО, СЕРЕДНЬОГО** та **НИЗЬКОГО** підняття.

До голосних **ВИСОКОГО ПІДНЯТТЯ** належать звуки [І], [И], [У]. У процесі їх вимови язик високо піднімається в напрямі піднебіння. Ротова порожнина під час артикуляції цих звуків ледь відкрита, тому їх називають ще вузькими.

До голосних **СЕРЕДНЬОГО ПІДНЯТТЯ** належать звуки [Е] та [О]. У ході їх вимови підняття язика та ширина відкриття ротової порожнини становлять проміжне положення відносно високого та низького підняття.

В українській мові є лише один голосний **НИЗЬКОГО** підняття — [А].

**ЧЕРГУВАННЯ** — це закономірні зміни звуків.

Серед голосних звуків української мови відбуваються позиційні чергування.

**ПОЗИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ** – це закономірні зміни голосних звуків, викликані позицією звуків у слові.

Позиційні чергування голосних звуків викликані зміною голосних у ненаголошеній позиції. Якщо голосний стоїть у позиції під наголосом, він звучить чітко, коли ж опиняється в ненаголошеній позиції, то наближається до вимови іншого звука.

До таких чергувань належать:

1. [Е] // [Е<sup>И</sup>]: [СПЕ'ЧЕ<sup>И</sup>НИ Ї] — [ПЕ<sup>И</sup>КТИ'],  
[СЕ'ЛА] — [СЕ<sup>И</sup>ЛО'];
2. [И] // [И<sup>Е</sup>]: [ВИЗБИ'РУВАТИ] - [ЗБИ<sup>Е</sup>РА'ТИ],  
[ЗИ'МОН'КА] - [ЗИ<sup>Е</sup>МА'];

Обидва чергування викликані позицією голосних у слові: у позиції під наголосом чуємо чітко [Е] та [И], у ненаголошеній позиції – [Е<sup>И</sup>], [И<sup>Е</sup>].

3. [О] // [О<sup>У</sup>]: [РО'ЗУМ] — [РО<sup>У</sup>ЗУМНИЙ],  
[ГО'ЛУБ] — [ГО<sup>У</sup>ЛУ'БКА].

У позиції під наголосом [О] звучить чітко, у ненаголошеній позиції перед складом з наголошеним [О] – як [О<sup>У</sup>].

Серед голосних звуків української мови існують нескладотворчі голосні, тобто такі, які не можуть утворювати складу, їх ще називають **НЕСКЛАДОВІ** звуки. Такими є [І] та

[Ў]. Нескладові [І̇] та [Ў̇] вимовляються значно коротше, ніж голосні повного звучання, однак під час їх творення ротова порожнина залишається відкритою, шуми, характерні для приголосних, відсутні. Тому, на думку вчених, [І̇] та [Ў̇] ближчі за звучанням до голосних, аніж до приголосних.

Позиційні чергування [І] // [І̇], [У] // [Ў̇] бувають на початку слова чи в кінці складу перед приголосним або в кінці слова після голосного, тобто у позиції **між голосним і приголосним**:

ВІН ІДЕ – [В'ІН ІДЕ']                      СИН І БАТЬКО – [СИН І  
БАТ'КО]

ВОНА ЙДЕ – [ВОНА' І̇ ДЕ]                      МАТИ Й СИН – [МА'ТИ  
І̇ СИН]

РІС УГЛІБ – [Р'ІС УГЛІ'Б]                      ВІН УТІК – [В'ІН УТ'ІК]  
РОСЛА ВГЛІБ – [РОСЛА' Ў̇ ГЛІБ]                      ВОНА ВТЕКЛА –  
[ВОНА

ЎТЕКЛА']

Чергування [І] // [І̇], [У] // [Ў̇] можна подати формулою:

**ГОЛОСНИЙ + І̇, Ў̇ + ПРИГОЛОСНИЙ**:

ПРАВДА— [ПРА'ЎДА],    ВДОВА —  
[ЎДОВА'],

ЗАЙМЕННИК—[ЗА І̇ МЕ'Н:ИК],    НАВЧАТИ—  
[НАЎЧА'ТИ],    ПРИЙМЕННИК — [ПРИ І̇  
МЕ'Н:ИК].

Чергування [І]//[І̇], [У]//[Ў̇] не становлять обов'язкового фонетичного закону, але українською орфографією відбиті. Дані чергування є однією з ознак милозвучності української мови.

На позиційні чергування впливає **ТЕМП МОВЛЕННЯ**: при повільному темпі звуки артикулюються чітко, виразно. При швидкому темпі мовлення звуки певною мірою змінюють своє якісне звучання, тому що немає достатньої напруженості мовних органів під час артикулювання голосних звуків.



Якщо швидший темп мовлення, то яскравіше простежуються позиційні чергування [Е] // [Е<sup>И</sup>], [И] // [И<sup>Е</sup>], [О] // [О<sup>У</sup>] аж до повного наближення звучання відповідно до [И], [Е], [У]: [ПЕ<sup>И</sup>РО'] → [ПИРО'], [МЕ<sup>И</sup>СТИ'] → [МИСТИ'], [КО<sup>У</sup>ЖУ'Х] → [КУЖУ'Х].

Усі голосні української мови, які творять склади, є голосними повного звучання.

Приголосні звуки творяться неритмічним коливанням голосових зв'язок, в результаті чого утворюється шум, шум і голос.

Основна відмінність між голосними і приголосними звуками полягає у тому, що:

1) приголосні творяться більшою мірою шумами, а не голосом;

2) під час творення приголосних активно функціонують тільки певні ділянки мовного апарату, зокрема ротової порожнини: кінчик, корінь язика, тоді як в процесі творення голосних напружуються всі м'язи мовного апарату;

3) сила видихуваного повітря під час вимови приголосних є більш інтенсивна, ніж сила струменя повітря під час артикуляції голосних звуків.

### За участю голосу й шуму

приголосні української мови поділяються на сонорні і шумні.

**СОНОРНИМИ** називаються приголосні звуки, під час утворення яких голос переважає над шумом (від лат. *sonoris* — *звучний*). Сюди належать 9 звуків: [j], [P], [P'], [Л], [Л'], [Н], [Н'], [М], [В].

**ШУМНИМИ** називаються приголосні, які творяться за участю ШУМУ або шуму і незначної частки голосу. До шумних належать: [Б], [Ш], [Ф], [Г], [Г'], [Х], [К], [Д̂], [Т], [Ж]. [Щ], [ДЗ], [Ц], [З], [С], [Ч], [ДЖ] а також м'які (Д'), [Т'], [З'], [С'], [ДЗ'], [Ц'] (всього 23 приголосних). Шумні приголосні за наявністю чи відсутністю голосу при їх вимові поділяються на дзвінки та глухі.

**ДЗВІНКИ** приголосні утворюються шумами з участю голосу. Сюди належать приголосні [Б], [Г], [Г'], [Д], [Д'], [ДЖ], [ДЗ], [ДЗ'], [З], [З'], [Ж] (11 звуків).

**ГЛУХІ** приголосні творяться лише за участю шуму. Їх в українській мові є 12: [П], [Х], [К], [Т], [Т'], [Ш], [Ч], [С], [С'], [Ц], [Ц'], [Ф].

### За місцем творення

приголосні звуки поділяються на губні, передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові та глоткові. Під час поділу приголосних за місцем творення береться до уваги частина мовного апарату, яка є найбільш активною під час утворення звука, і той з мовних органів, на якому створюється перешкода для струменя видихуваного повітря у процесі звукоутворення.

Під час творення **ГУБНИХ** приголосних верхня і нижня губи змикаються, утворюючи вузьку щілину або повне змикання. Отже, при артикуляції губних перешкода для видихуваного повітря створюється на губах.

До губних належать 5 звуків: [Б], [П], [В], [М], [Ф].

Другу велику групу приголосних за місцем творення становлять **ЯЗИКОВІ** приголосні, під час творення яких активним мовним органом є язик. Язикові приголосні поділяються на три підгрупи у відповідності до того, яка частина язика створює перепону на шляху струменя видихуваного повітря: передньоязикові, середньоязикові та задньоязикові.

**ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ** приголосні творяться наближенням передньої частини язика до зубів. До передньоязикових належить 22 приголосних: [Д], [Д'], [Т], [Т'], [З], [З'], [Ж], [С], [С'], [Ш], [ДЖ], [ДЗ], [ДЗ'], [Ч], [Щ], [Щ'], [Н], [Н'], [Л], [Л'], [Р], [Р'].

**СЕРЕДНЬОЯЗИКОВИЙ** приголосний твориться наближенням середньої частини язика до середньої частини піднебіння. В українській мові є один середньоязиковий приголосний — [j]. Він завжди м'який і вживається в українських словах тільки перед голосними: [JÁМА], [ЗНА́ЈЕШ], [JÁБЛУКО].

**ЗАДНЬОЯЗИКОВІ** приголосні утворюються внаслідок наближення задньої частини язика до м'якої частини піднебіння. Це 3 приголосні звуки: [Г], [К], [Х].

Окремо від інших за місцем творення перебуває звук [Г], який твориться в горлі. Його називають **ГЛОТКОВИМ**, або фарингальним (від гр. *pharynx* — *глотка*). Під час творення звука [Г] відбувається звуження глотки, а корінь язика відтягується назад значно більше, ніж під час творення задньоязикових приголосних.

### За способом творення

приголосні звуки поділяють на проривні, фрикативні, африкати, зімкнено-прохідні, вібранти. При цьому береться до уваги, в який спосіб на мовних органах твориться перепона для струменя видихуваного повітря.

До **ПРОРИВНИХ** приголосних належать 8 звуків: [Б], [П], [Д], [Д'], [Т], [Т'], [Г], [К]. Струмінь видихуваного повітря під час їх творення проривається крізь перепону, яку творять зімкнені губи ([Б], [П]), язик і зуби ([Д], [Д'], [Т], [Т']), язик і піднебіння ([Г], [К]).

При вимові **ФРИКАТИВНИХ** або щілинних приголосних (від лат. *fricare* —*терти*) видихуваний струмінь повітря третью об стінки вузької щілини, яку утворюють мовні органи. В українській мові є 10 фрикативних приголосних: [Ф], [З], [З'], [С], [С'], [Ж], [Ш], [Х]. [Г], [j].

**АФРИКАТИ** (від лат. *affricata* —*притерта*) — це приголосні, які утворюються поєднанням двох артикуляційних рухів: спочатку утворюється зімкнення, яке необхідне для творення проривного звука, а потім воно переходить у щілину, яка супроводжує творення фрикативних звуків. До африкат належить 6 звуків: [ДЖ], [ДЗ], [ДЗ'], [Ч], [Ц], [Ц']. Вимова кожного з цих звуків наближається до злитого артикулювання двох приголосних:

$\underset{\sim}{\text{дж}} = \underset{\sim}{\text{д}} + \underset{\sim}{\text{ж}}$ ,  $\underset{\sim}{\text{дз}} = \underset{\sim}{\text{д}} + \underset{\sim}{\text{з}}$ ,  $\underset{\sim}{\text{дз'}} = \underset{\sim}{\text{д'}} + \underset{\sim}{\text{з'}}$ ,  $\underset{\sim}{\text{ч}} = \underset{\sim}{\text{т}} + \underset{\sim}{\text{ш}}$ ,  $\underset{\sim}{\text{ц}} = \underset{\sim}{\text{т}} + \underset{\sim}{\text{с}}$ ,  
 $\underset{\sim}{\text{ц'}} = \underset{\sim}{\text{т'}} + \underset{\sim}{\text{с'}}$ .

Однак слід пам'ятати, що африката — це один звук, а не два поєднані між собою звуки.

**ЗІМКНУТО-ПРОХІДНІ** приголосні звуки — це [М], [Н], [Н'], [Л], [Л']. Під час творення цих звуків відбувається суцільне зімкнення артикуляційних органів: стулені губи, зімкнені зуби і язик, але струмінь видихуваного повітря оминає цю перепону.

У процесі творення звуків [М], [Н], [Н'] струмінь повітря проходить через носову порожнину, тому вони називаються **НОСОВИМИ**.

Під час артикуляції приголосних [Л], [Л'] струмінь повітря проходить з обох боків язика, оминаючи перешкоду, яку створює кінчик язика під час зімкнення з верхніми зубами. Ці два звуки називають ще **ЯСЕННО-БОКОВИМИ**.

До **ВІБРАНТІВ** належать звуки [Р], [Р'], які творяться

ритмічним вібруванням (дрижанням) – змиканням та розмиканням, яке відбувається між кінчиком язика та яснами – альвеолами.

Приголосні звуки групуються ще за деякими іншими, додатковими ознаками.

Вони поділяються на тверді і м'які, свистячі та шиплячі.

Групи **ТВЕРДИХ** і **М'ЯКИХ** приголосних звуків української мови утворилися історично. Твердість-м'якість приголосних розрізнялась ще в спільнослов'янський період. Сьогодні вимова твердих і м'яких приголосних дещо відрізняється за додатковими артикуляційними ознаками. Так, під час вимови м'яких приголосних [Д'], [Т'], [Н'], [Л'], [Ј] середня частина спинки язика наближається до твердого піднебіння; під час вимови [З'], [С'], [Ц'], [ДЗ'], [Р'] передня частина спинки язика піднімається до твердого піднебіння. Артикуляційні особливості вимови твердих і м'яких приголосних простежуються у ході вимови слів: [Д'ІМ] – [ДИМ], [Т'ІН'] – [ТИН], [Л'ІН'] – [ЛИН].

За твердістю-м'якістю частина приголосних звуків творить пари:

[Д] - [Д'], [Т] - [Т'], [Н] - [Н'], [Л] - [Л'], [З] - [З'], [С] - [С'], [Ц] - [Ц'], [ДЗ] - [ДЗ'], [Р] - [Р'].

[Ј] завжди *м'який*.

Губні приголосні [Б], [П], [В], [М], [Ф] та задньоязикові [Г], [К], [Х], глотковий [ґ] та шиплячі неподовжені [Ж], [Ч], [Ш], [ДЖ] в українській мові є *твердимі*. У позиції перед [І] вони стають *пом'якшеними*: [Б'ІК], [П'ІК], [В'ІК], [М'ІЛ'], [ґ'ІЛКА], [К'ІЛО'К], [Х'ІБА'], [Ж'ІНКА], [ДР'ІЖДЖ'І], [КЛ'УЧ'І].

Подовжені [Ж:], [Ч:], [Ш:] теж мають *пом'якшену* вимову: [ЗБ'ІЖ':А], [ОБЛИ'Ч':А], [П'ІД:А'Ш':А].

В українській мові пом'якшені приголосні виразно не протистоять за артикуляцією відповідним твердим приголосним.

Групи **ШИПЛЯЧИХ** і **СВИСТЯЧИХ** приголосних звуків виділяються за акустичним враженням, яке вони справляють.

До **ШИПЛЯЧИХ** належать [Ж], [Ш], [Ч], [ДЖ]. Під час їх вимови виникає специфічний шум, подібний до шипіння.

До **СВИСТЯЧИХ** приголосних належать [З], [З'], [Ц], [Ц'], [С], [С'], [ДЗ], [ДЗ']. Під час їх вимови виникає шум,

подібний до свистіння.

Шиплячі і свистячі приголосні звуки співвідносні за способом творення та за участю голосу. Так, звук [ДЖ] є передньоязиковим твердим приголосним, що вимовляється як афrikата. Таку ж характеристику має звук [ДЗ]. Шиплячі і свистячі звуки української мови можна погрупувати так:

[ДЖ] - [ДЗ], [ДЗ']  
[Ч] - [Щ], [Ц']

[Ж] - [З], [З']  
[Ш] - [С], [С']

Артикуляція кожного звука складається з трьох частин. Початковою є **ЕКСКУРСІЯ** (від лат. *excursio* — *вибігання вперед*). Під час екскурсії мовні органи, які беруть активну участь у творенні звука, мовби готуються до формування звука, тобто набувають позиції, необхідної для його творення. Центральне місце у ході творення звука займає **ВИТРИМКА**. У момент, коли мовні органи знаходяться у положенні витримки, проходить вимова звука. Заключною частиною є **РЕКУРСІЯ** (від лат. *recursio* — *йти назад*), під час якої мовні органи, що брали участь у творенні звука, повертаються у попереднє, вихідне положення.

Артикуляцію звука у відповідності до її етапів можна подати у вигляді формули:

$$E + V + P = A,$$

де **E** — екскурсія, **V** — витримка, **P** — рекурсія, **A** — артикуляція.

Явищем накладання екскурсії наступного звука на рекурсію попереднього зумовлюються зміни приголосних звуків у потоці мовлення.

**АСИМІЛЯЦІЯ** (від лат. *assimilatio* — *уподібнення*) — це процес уподібнення, пристосування вимови одного приголосного звука до іншого. Асиміляція є одним із найбільш поширених фонетичних процесів не тільки в українській мові, а й у мовах світу.

Асиміляція має багато форм вияву. Її класифікують за ступенем уподібнення, напрямом дії та за артикуляторними ознаками звуків, що асимілюються.

**ПОВНУ** і **ЧАСТКОВУ** асиміляцію розрізняють **за**

**ступенем уподібнення звуків**, що асимілюються.

**ПОВНА** асиміляція можлива у випадку, коли звук, що асимілюється, повністю уподібнюється до іншого, стає тотожним йому.

**ЧАСТКОВА** асиміляція відбувається у випадках, коли звуки, що асимілюються, повністю не збігаються за звучанням і після асиміляції різняться між собою за артикуляторними ознаками.

За **напрямом дії** асиміляція поділяється на регресивну та прогресивну.

**Регресивна асиміляція** — це вплив наступного звука на попередній, внаслідок чого **попередній уподібнюється до наступного**

**Прогресивна асиміляція** становить **уподібнення наступного приголосного звука до попереднього**.

За **артикуляторними ознаками** розрізняють такі типи асиміляції:

а) за участю голосу; б) за місцем і способом творення; в) за м'якістю приголосних звуків.

**Регресивна асиміляція оглушення** полягає в тому, що дзвінкі приголосні перед глухими вимовляються як глухі:

**ДЗВІНКІЙ + ГЛУХИЙ → ГЛУХИЙ + ГЛУХИЙ**

**Регресивна асиміляція одзвінчення** (за дзвінкістю) полягає в тому, що глухий приголосний перед дзвінким стає дзвінким, одзвінчується:

**ГЛУХИЙ + ДЗВІНКІЙ → ДЗВІНКІЙ + ДЗВІНКІЙ**

Регресивна асиміляція за місцем і способом творення спостерігається в усному мовленні як у межах одного слова, так і на межі слів. У сучасній українській мові ця асиміляція має такі основні наслідки:

1. Перед шиплячими глухі свистячі приголосні змінюються на шиплячі:

**свистячий + шиплячий → шиплячий + шиплячий**

2. Перед свистячими шиплячі змінюються на свистячі:

**шиплячий + свистячий → свистячий + свистячий**

Регресивна асиміляція за м'якістю надзвичайно поширена в українському усному мовленні, але на письмі не відбивається.

Приголосні [Д], [Т], [З], [С], [Ц], [ДЗ], [Л], [Н] підлягають асиміляції за м'якістю (пом'якшуються), якщо після

них стоїть будь-який м'який приголосний названої групи звуків: ДНІ — [ДН'І] → [Д'Н'І], ПСНЯ — [П'ГС'Н'А], КУЗНЯ → [КУ'З'Н'А]. Однак якщо після [Д], [Т], [З], [С], [Ц], [ДЗ], [Л], [Н] знаходяться губні і задньоязикові приголосні, то асимілятивного пом'якшення не відбувається: [ТХ'ІР].

**ДИСИМІЛЯЦІЄЮ** (від лат. (*dissimilatio* — *розподібнення, розходження*) називається **фонетичне явище, при якому один** з двох однакових або подібних за звучанням приголосних замінюється іншим, близьким за вимовою, тобто **розподібноється з іншим звуком**. Дисиміляція проходила у різні періоди розвитку слов'янських мов. У сучасній українській мові збереглася обмежена кількість слів з наслідками дисиміляції приголосних.

Так, слово **СЕРДЕШНИЙ** походить з **СЕРДЕЧНИЙ**. У слові **СЕРДЕЧНИЙ** стоять поряд два звуки, що мають елементи проривності при вимові.

[Ч] за способом творення є африката, вимова цього звука складається з двох артикуляторних рухів, першим з яких є укладання мовних органів до вимови **проривного** звука.

Звук [Н]— носовий, зімкнено-прохідний звук, під час вимови якого струмінь повітря долає перепону, "**прориваючись**" у носову порожнину, а отже, цей звук теж має елемент проривності.

Таким чином, поряд потрапляють два звуки — [Ч] та [Н], які за артикуляцією об'єднуються спільною рисою — **елементом проривності**. В результаті дисиміляції один з них повністю втрачає елемент проривності і вимовляється як плавний фрикативний звук [Ш]: **СЕРДЕШНИЙ**.

**РЕГРЕСИВНА** дисиміляція полягає в тому, що **наступний** звук **впливає на попередній** так, що останній розподібноється.

**ПРОГРЕСИВНА** дисиміляція приголосних звуків полягає в тому, що з двох однакових за способом творення приголосних **попередній впливає на наступний**, в результаті чого наступний розподібноється, стає іншим за способом творення, ніж попередній.

Прогресивна дисиміляція відбита в давньоруських пам'ятках і відбувалася у комбінації з асиміляцією.

Результати прогресивної асиміляції відображені у прикметниках вищого ступеня порівняння, у звукосполученнях [ШШ], [ЖШ]. При творенні вищого ступеня порівняння до прикметникового кореня додавався суфікс **-Ш-: ВИС + ОК + ИЙ — ВИС + Ш + ИЙ.**

**СУМІЖНА** дисиміляція (або контактна) — це дисиміляція, при якій розподібноються звуки, що стоять поряд.

**НЕСУМІЖНА** (або дистантна, або дисиміляція **НА ВІДДАЛІ**) — це розподібнення звуків, що не стоять безпосередньо один біля одного, а розділяються іншими звуками. Вона характерна переважно для запозичених слів і виявляє себе у розподібненні одного з двох звуків — [Р] або [Л]:

**Р... Р → Р ...Л**

**спрощення** — це утрата, випадання, зникання у вимові одного із звуків у групі приголосних.

З точки зору відбиття на письмі групи приголосних, у яких проходить спрощення, можна поділити на два типи:

1. *Групи приголосних, у яких спрощення послідовно відбите на письмі:*

1) [ЖДН] → [ЖН]: ти**Ж**День — ти**Ж**Д**Н**евий — ти**Ж**Н**е**вий

2) [ЗДН] → [ЗН]: ви**ї**ЗДити — ви**ї**ЗД**Н**ий — ви**ї**З**Н**ий

3) [СТН] → [СН]: які**С**ТЬ — які**С**Т**Н**ий — які**С**Н**и**й,  
ві**С**Т**Н**ик — ві**С**Н**и**к

4) [СТЛ] → [СЛ]: ща**С**Т**я** — ща**С**Т**Л**ивий —  
ща**С**Л**и**вий,  
ле**С**Т**о**щі — уле**С**Т**Л**ивий —  
уле**С**Л**и**вий

5) [СЛН] → [СН]: реме**С**Л**о** — реме**С**Л**Н**ик —  
реме**С**Н**и**к,  
уми**С**е**Л** — уми**С**Л**и**ти — уми**С**Л**Н**ий —  
уми**С**Н**и**й

6) [ЛНЦ] → [НЦ]: давньоруське **СЪЛНЪЦЕ** —



соЛНЦе — соНЦе

7) [РДЦ] → [РЦ]: сеРДенько — сеРДЦе — сеРЦе  
(давньоруське СЪРДЬЦЕ)

8) [СТКЛ] → [СКЛ]: СТКЛо — СКЛо (давньоруське  
СТЬКЛО)

9) [РНЧ] → [НЧ]: гоРНо — гоРНЧар — гоНЧар  
(з давньоруського ГЪРНЪЧАРЬ)

10) [СТС' К] → [С' К]: міСТо — міСТС'Кий — міС'Кий

11) [СКН] → [СН]: тиСК – тиСКНути – тиСНути,  
пиСК – пиСКНути – пиСНути

12) [ЗКН] → [ЗН]: бриЗКати — бриЗКНути —  
бриЗНути.

*2. Групи приголосних, у яких спрощення відбувається в усному мовленні, а на письмі не відбите:*

а) спрощення наявне в мовленні, але не відбите орфографією в українських словах **шіСТНадцять** — [Ш'ІСНА'ДЦ'АТ']; **кіСТЛявий** — [К'ІС'Л'А'ВИ Ĩ]; **пеСТЛивий** — [ПЕ<sup>И</sup>СЛИ'ВИ Ĩ]; **хваСТЛивий** — [ХВАСЛИ'ВИ Ĩ]; **випуСКНий**;

б) слова з коренями іншомовного походження, які мають групу [СТН] на письмі, вимовляються із спрощенням на [СН]: **компоСТНий** — [КОМПО'СНИ Ĩ]; **балаСТНий**, **контраСТНий**, **аванпоСТНий** та ін.;

в) слова, утворені від іншомовних твірних основ за допомогою суфіксів **-СЬК-**, **-СТВ-**, в усному мовленні мають спрощення, яке на письмі не передається: **студеНТСЬКий** — [СТУДЕ'НС'КИ Ĩ], **агеНТСТВО** — [АГЕ'НСТВО].

**ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ** — письмо, яке служить для передачі усіх звукових особливостей усного мовлення.

### *Обов'язкова література*

1. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. - К.: Вища школа, 1997. - С. 11-80.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина І. - К.: Вища школа, 1972. - С. 90-153.
3. Масевич В. Морфонологія. – Л., 1986.
4. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - Одеса, 1996. - 143 с.
5. Курс сучасної української літературної мови. - Т. 1. // За ред. Л.А. Булаховського. - К.: Рад. школа, 1951. - С. 127-287.
6. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика // За ред. І.К. Білодіда. - К.: Наукова думка, 1969. - С. 42-369.
7. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - С. 8-26.
8. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. - К.: Вища школа, 1994. - С. 16-83.
9. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Українська енциклопедія ім.М.П.Бажана.-2000. – С. 32, 33, 131 -132, 186, 355-356, 463,499, 552-553, 590,626, 699-702,703-704,707-708, 725-726.
10. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. - К.: Літера, 2000. - С. 35 – 49 .
11. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. –С.17 – 52, 57 – 104.
12. Ющук І. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 59 – 148.
13. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.20 – 35.

### Лекція 3

#### Тема Фонетика. Фонологія

**Мета:** поглибити шкільні знання про склади та умови їх творення в українській мові, визначити основні закономірності фонетичного складоподілу, розглянути характер українського наголосу. Розглянути фонологію як розділ мовознавства, фонему та їх систему української мови.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** визначення складу , типи складів , закономірності складоподілу в українській мові, типи та характер українського наголосу; визначення фонології, фонем, їх варіанти; спільності і відмінності в системі понять *фонема/звук*.

**Самостійна робота студентів:** опрацювати і законспектувати питання про систему фонем сучасної української мови.

**Ключові слова:** склад, відкриті, закриті, наголошені, ненаголошені, прикриті, неприкриті склади. Наголос силовий, музикальний, вільний та постійний; основний та побічний, подвійний. Проклітики, енклітики. Логічний, емфатичний та фразовий наголос. Фонологія. Фонема. Інваріанти фонем.

#### План

1. Поняття складу. Умови творення складів в українській мові.
2. Типи складів: відкриті, закриті, наголошені, ненаголошені, прикриті, неприкриті.
- 3.. Основні закономірності складоподілу в українській мові.
4. Наголос та його типи: силовий, музикальний, вільний та постійний; основний та побічний. Подвійний наголос.
5. Характер українського наголосу.
6. Проклітики та енклітики. Логічний, емфатичний та фразовий наголос.
7. Фонологія як розділ мовознавства. Поняття про фонему.
8. Основний вияв (інваріант) та варіанти (позиційні, комбінаторні) фонем.
9. Система фонем української мови *(для самостійного опрацювання)*.

#### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

У шкільному курсі початкової школи уже розглядається питання про склад та наголос. Однак у курсі вищого навчального закладу ці питання розкриті набагато глибше. Студенту варто скористатись джерелами 1, 7, 9, 10. При цьому слід звертати особливу увагу, що поняття «фонетичний склад» та «склад для переносу» - не одне й те ж. Фонетичний склад розглядається у розділі фонетики, а тому це питання слід трактувати з точки зору фонетичних законів. Склад для переносу - це суто орфографічне поняття, розглядається в іншому розділі мовознавства – в орфографії. Хоча головна засада переносу слова з рядка в рядок полягає в тому, що слова переносяться в

основному за складами, та у правилах переносу прописано ряд випадків, коли існують відхилення від цієї засади. Саме на цей аспект питання студент повинен звернути особливу увагу і запам'ятати, що далеко не завжди поділ слова на фонетичні склади і поділ цього ж слова для переносу – співпадають. Наприклад: *ні-до-бі-да-ти* – фонетичний поділ на склади, *під-обі-да-ти* – поділ слова для переносу.

У завдання з самостійної роботи входить опрацювання питання про фонемний склад української мови. Для цього варто скористатись джерелами 7, 9. У процесі опрацювання питання фонології слід особливу увагу звернути на різницю та подібність у поняттях фонемі і звуку, оскільки воно дає розуміння усієї фонології та морфонологічних чергувань зокрема.

### Тезаурус

**СКЛАД** — це фонетична одиниця, відрізок звукового потоку, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря.

Склад утворюється з одного, двох або декількох звуків. У кожному складі одному звукові властива максимальна звучність, іншим — менша. **Звук** з найбільшою звучністю називається **СКЛАДОТВОРЧИМ**, бо саме він творить склад і навколо нього об'єднуються інші, слабші за звучанням звуки. В українській мові складотворчими, або складовими звуками, є тільки **голосні** звуки. В окремих слов'янських мовах (чеській, сербохорватській) словотворчими є сонорні приголосні звуки:

чеськ. **KRK** —шия, **SMRT** —смерть, **VLK** — вовк  
сербохорв. **BPЗ** —швидкий( порівн. з діалект.борзий), **CPБ**  
—серб

Усі інші звуки, об'єднані навколо складотворчого звука, називаються **нескладотворчими** звуками. Нескладотворчими в українській мові є приголосні звуки.

Однак і деякі голосні можуть перетворюватися у нескладотворчі, нескладові звуки. В українській мові такими голосними є [Ў] та [І̇]. Вони виступають у випадках:

а) на початку слова, якщо попереднє слово закінчується на голосний: ПІШЛИ [ЎПЕ<sup>н</sup>РЕ'Д], ПІДНІМАЛИСЯ [ЎГО'РУ];

б) в середині слова у позиції між голосним і приголосним:  
[ЗА'ЎТРА], [МА'ЎКА], [МА' І̇ КА];

в) у кінці слова: [ДАЎ], [ВЕ<sup>И</sup>ЛИ'КИ І̇].

Нескладові [І̇] та [Ў̇] складів не творять.

**ВІДКРИТІ** склади — це склади, що закінчуються голосним звуком: **ЛУ-НА-ТИ, ВУ-ЛИ-ЦЯ, СТО-Я-ТИ**. У даних словах усі склади — відкриті.

**ЗАКРИТІ** — це склади, які закінчуються на приголосний звук: **СУМ, ГАР-БУЗ**.

За характером першого звука у складі виділяють прикриті і неприкриті склади.

**НЕПРИКРИТИЙ** склад починається голосним звуком: **ОБ-ло-га, ІН-ді-я, АН-те-на, О-ко**.

**ПРИКРИТИЙ** склад починається приголосним звуком: **ПО-БА-ЧИ-ТИ, ПЕ-РЕ-МО-ГА**. У даних словах усі склади прикриті.

Основні закономірності українського складоподілу пов'язані з такими тенденціями:

1. Для української мови властива тенденція відкритого складу, відповідно до якої голосний звук повинен бути у кінці складу.

2. Українська мова має тенденцію до уникання збігу приголосних, що виявляється в усуненні груп приголосних в межах одного складу.

Існують такі **закономірності українського складоподілу**:

1. Один приголосний, що стоїть між голосними, завжди належить до наступного складу:

[ДО-РО'-ГА], [ЗНА-Н':А'], [Г'Г'-Л':А'], [МА-ШИ'-НА], [С'М'Г'-jЕ'-Ц':А], [МА'-jЕ].

2. Нескладові [Ў̇] та [І̇] завжди належать до попереднього складу: [ПО'Ў-НИ І̇], [В'Г' І̇-КА], [ЗА' І̇-ЧИК], [ПО'Ў-ТО-РИ'-ТИ]

3. Сполучення **СК, СТ, ЖД, СП, ШЧ, ЗД** належать до наступного складу: [НА-СТУ'П-НИ І̇], [ВИ'-ВЕ<sup>И</sup>-СТИ], [ЗА-ЖДА'-ТИ-С'А], [НЕ<sup>И</sup>-ШЧАС-ЛИ'-ВИ І̇].

4. Якщо між голосними стоять два і більше приголосних і першими у такому сполученні є [j], [В], [Р], [Л], то вони належать

до попереднього складу, а решта приголосних — до наступного: [М'Г'Л-КО], [МА Ї'-СТРУ-ВА'-ТИ], [МО'Р-КВА], [МА'Л'-ВА].

5. Якщо між голосними стоїть кілька приголосних, то після наголошеного голосного один з них відходить до попереднього складу, інші — до наступного; після ненаголошеного голосного сполучення приголосних не розпадаються і належать до наступного складу:

**ПО-СТРІ-ЛЯ'-ТИ**, але **ПО'С-ТРІЛ**,

**РО-ЗДІ-ЛЯ'-ТИ**, але **РО'З-ДІЛ**,

**СЕ-СТРА'**, але **СЕ'С-ТРИ**.

6. Якщо між голосними є сполучення приголосних, у якому другим є приголосний [j], [Р], [Л], то перший і другий приголосний відходять до наступного складу: [ВИ'-ПjУ], [МУ'-ДРИ Ї'], [Л'У-БЛ'У'], [ЧА'-ПЛ'А], [ВИ'-БРИК].

На фонетичний поділ на склади може впливати потреба і намагання мовця зберегти окремі значущі частини слова, а тому в деяких словах можливий і інший варіант поділу на склади: **ВІ-ДНЕ-СТИ** // **ВІД-НЕ-СТИ**, **РО-ЗДА-ТИ** // **РОЗ-ДА-ТИ**.

Питання про поділ на фонетичні склади в українській лінгвістиці ще не цілком докладно вивчене і потребує подальшого опрацювання.

Виділення складу в слові або слова в реченні за допомогою фонетичних засобів, властивих певній мові, називається **НАГОЛОСОМ**.

Розрізняють словесний, логічний та емпатичний наголоси.

**Словесний** наголос — це наголос, який падає на певний склад у слові, об'єднуючи слово у фонетичну одиницю: **ОДИН**, **ОДИНИЦЯ**, **ДИТИНА**, **ДІТКИ**, **ДІТОЧОК**.

Словесний наголос розглядають з різних точок зору, відповідно до цього розрізняють і типи словесного наголосу.

Залежно від засобів, за допомогою яких виділяється склад у слові, виділяють динамічний, тонічний та кількісний наголос.

**Динамічним** називається наголос, який виділяє склад збільшенням сили звука (інша назва — силовий, експіраторний — видиховий). Динамічний наголос властивий українській, російській, польській, чеській, вірменській, німецькій мовам.

**Тонічний** наголос (музичний, мелодійний) виділяє склад висотою звучання голосу. При цьому наголошений склад

вирізняється від ненаголошених зміною музичного тону (вищим або нижчим звучанням). Такий наголос характерний китайській, в'єтнамській, японській, сербській мовам.

**Кількісний** наголос виділяє наголошений склад тривалістю звучання: наголошений склад звучить довше, ніж ненаголошені. Кількісний наголос спостерігається у новогрецькій мові.

За місцем у слові розрізняють вільний і сталий наголос.

**Вільний** (нефіксований) наголос — це наголос, не закріплений за певним складом у слові. Він може падати на перший, другий, останній – будь-який склад у слові. Такий наголос властивий українській, російській, білоруській мовам. Наприклад: **ГОЛУБ, ГОЛУБКА, ГОЛУБОК, ГОЛУБУВАТИЙ.**

Мови з вільним наголосом можуть мати рухомий або нерухомий наголос.

**Рухомий** наголос – такий, що змінюється при зміні граматичної форми того самого слова. Наприклад, **РЪКА → РУКУ – РУКИ.**

**Нерухомий** наголос не змінюється при зміні граматичної форми слова: **ДУМАЮ - ДУМАЙ - ДУМАЮТЬ.**

**Сталий** (фіксований, постійний) наголос завжди падає на один і той же склад у слові. Так, у чеській мові наголошеним є завжди перший склад: *chóditi, brátri, hólčička*. На передостанній склад завжди падає наголос у польській мові: *spálem, czekálem, prawdzíwy; biáły, bialégo*.

У мовленні розрізняють **логічний** наголос, який є одним із елементів інтонаційної мелодики мови.

Логічним наголосом виділяється слово у реченні для підсилення його логічного, смислового значення.

**Емфатичний** (від гр. *emphatikos* — *почуттєво-виразний*) наголос виділяє в реченні емоційне значення слова. У мовленні такий наголос передається подовженням вимови звука:

— **СТ — І — ЙЙ!** — *пролунав стиснений болем голос Оксани.*

Іноді емфатичне наголошене слово виділяється чітким, відокремленим проказуванням кожного складу:

— *Не можу я більше терпіти брехню! Не МО-ЖУ, розумієш?*

**Фразовий наголос** виділяє найважливіше слово у фразі.

Як правило, він падає на останнє слово фрази:

*Оволодіння будь-якою наукою потребує ТЕРПІННЯ.*

**ФОНОЛОГІЯ** — це розділ мовознавства, який вивчає звуки мови з точки зору їх ролі та функціонування у творенні складових частин слова та слів.

**ФОНЕМА** — *це найменша звукова одиниця, яка служить для розрізнення слів та морфем.*

У мовознавчій літературі фонему прийнято позначати косими дужками: /а /, /к/, /б/.

Вчення про фонему створене російським мовознавцем І.О. Бодуеном де Куртете і розвинуте такими вченими, як Л.В. Щерба, Р.О. Якобсон, українськими лінгвістами Г.Ф. Шилом, А.А. Москаленком, П.П. Кострубою, О. Курило та іншими.

Фонема і звук не є тотожними поняттями, хоч і тісно зі собою пов'язаними. Фонемі виявляють, реалізують себе в звуках, тобто звуки є виявами фонем.

Під час вимови звук може мати відмінності залежно від того, які звуки стоять поряд з ним. Фонема не виявляє залежності ні від позиції у слові, ні від впливу вимови сусідніх звуків. Так, вимовляючи слова **ЖАР**, **РОЗЧИСТИТИ**, ми помічаємо, що в кожному з цих слів є звук [Ж]: [ЖАР], [РОЖЧИ'СТИ<sup>Е</sup>И]. Однак ці звуки становлять різні фонемі: /Ж/ і /З/ в системі мови.

Таким чином, не всі звуки є фонемами.

Не є фонемами ті звуки мовлення, які не здійснюють функцію мовного спілкування.

Наприклад, звуки, вжиті ізольовано, не є фонемами, бо фонема виступає як функціональна одиниця тільки у складі слів і морфем.

Не всі звуки мовлення виконують функцію розпізнавання і розрізнення слів. Такі звуки, що не виконують функції розпізнавання слів, також не є фонемами. Наприклад, звукові варіанти [Е<sup>И</sup>], [И<sup>Е</sup>], [О<sup>У</sup>] не є окремими фонемами, а тільки варіантами фонем.

Найбільш характерними *ознаками фонемі й звука* є:

1. До категорії звука можна віднести все звукове утворення, будь-який звук оточення, фонемі — це тільки та частина звуків, яка є спільною для всіх мовців даної мови і використовуються всіма мовцями у процесі спілкування.



2. Фонема виконують розрізнявальну і розпізнавальну функції (якщо у слові змінюється якась фонема, це веде до зміни значення слова — лексичного чи граматичного: **ЛАК** — **БАК**, **БАК** — **БІК**, **ВІК** — **БІР**; **ЛАКУ** — **ЛАКИ**, **СЕСТРА** — **СЕСТРИ**. Зміна у слові звука не завжди веде до зміни лексичного чи граматичного значення слова:

**ГОЛУБКА** — [ГО<sup>У</sup>ЛУ'БКА] — [ГУ<sup>О</sup>ЛУ'БКА].

3. Кожна людина, вимовляючи звук, вносить в його вимову якісь незначні індивідуальні характеристики. У цьому легко переконатися, якщо попросити вимовити 10 осіб одне й те ж слово. На слух ми можемо ідентифікувати, хто з цих людей вимовив слово, бо під час мовлення всі звуки цього слова, поряд з особливим тембром голосу, мали індивідуальне мовленнєве забарвлення. Та в процесі вимовляння певного слова кожним мовцем розрізняються одні й ті ж звуки, які служать розпізнаванню слова, — це і є фонема слова.

Фонема становить величину, спільну для всіх мовців, а звук може набувати індивідуального мовного забарвлення.

4. Фонема не залежать від фонетичного оточення у потоці мовлення. Так, у словах **БОРОТЬБА** і **ПАПОРОТЬ** є звуки [Т'<sup>Д</sup>] і [Т'], а фонема — /Т/ є однакова для двох слів: [БОРОТ'<sup>Д</sup>БА'], [ПА'ПОРОТ']-- /БОРОТ'БА/, /ПАПОРОТ'./.

5. Звук — явище конкретне, яке виявляє себе у сфері мовлення. Фонема — явище абстрактне, притаманне не мовленню, а мові.

**Головний вияв** властивий фонемі не залежно від місця у слові, впливу звуків, що перебувають поряд, наголосу.

**ВАРІАНТ** фонема — це відтінок звучання, якого звук набуває у певній позиції чи в залежності від фонетичного оточення.

В українській мові розрізняють три типи варіантів фонем: позиційний, комбінаторний і факультативний.

**Позиційний вияв** фонема — це такий варіант фонема, який зумовлюється позицією фонема у слові.

Позиційними виявами є варіанти ненаголошених **Е** та **И**: /e/ — головний вияв фонема, /e<sup>н</sup>/ — вияв фонема у ненаголошеній позиції; /и/ — головний вияв, /и<sup>п</sup>/ — позиційний варіант, якого набуває фонема у ненаголошеній позиції. Позиційними виявами фонем є /o<sup>з</sup>/ в словах типу **ГОЛУБКА**, **КОЖУХ**, **У** та **І** нескладові

/ŷ/, /ĩ/ в словах **ЖОВТИЙ, ЛАВКА, МАЙКА** та ін.

**Комбінаторний вияв** фонем зумовлений впливом на її звукове вираження сусідніх звуків. У слові **МОЛОТЬБА** фонема /т'/ реалізується у звукові [Д'] внаслідок комбінації звуків *глухий + дзвінкий*: сусіднє розташування дзвінкого звука [Б] впливає асимілятивно на [Т'], одзвінчуючи цей звук. Комбінацією звука [К] з наступним [П], що діє пом'якшуюче, пояснюється комбінаторний вияв фонем /к/ як пом'якшеної у словах **КІНЬ, КІСТКА, КІЛОК, ЯКІСНИЙ, СОКІЛ**.

Прикладами комбінаторного вияву фонем можуть бути випадки асиміляції та дисиміляції приголосних звуків.

**Факультативний вияв** фонем — це не обов'язковий, але можливий варіант фонем (від лат. *facultus* — *змога, можливість*).

### *Обов'язкова література*

1. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. - К.: Вища школа, 1997. - С. 11-80.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина I. - К.: Вища школа, 1972. - С. 90-153.
3. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - Одеса, 1996. - 143 с.
4. Курс сучасної української літературної мови. - Т. 1. // За ред. Л.А. Булаховського. - К.: Рад. школа, 1951. - С. 127-287.
5. Потапова Р., Потапов В. Фонетика и фонология: идеи, проблемы, решения // Вопросы языкознания. - 2000. - № 4. - С. 3-25.
6. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - С. 8-26.
7. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Українська енциклопедія ім.М.П.Бажана.-2000. – С. 355-356, 463,499, 552-553, 626, 699-702,703-704,707-708, 725-726.
8. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. - К.: Літера, 2000. - С. 49 - 59.
9. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. –С.17 – 52, 57 – 104.

10. Ющук І. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 59 – 148.
11. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.20 – 35.

## Лекція 4

### Тема Морфонологія

**Мета:** ознайомити з морфонологією як розділом мовознавства, дати характеристику морфонологічних чергувань, розглянути найдавніші та історичні чергування у системі голосних та приголосних фонем.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** про морфонологію як розділ мовознавства, причини, умови та механізми найдавніших та історичних чергувань голосних та приголосних фонем і результати цих чергувань в сучасній українській мові.

**Самостійна робота студентів:** опрацювання питання про спільні та відмінні риси фонетичних та морфонологічних чергувань.

**Ключові слова:** морфонологія, чергування, історичні чергування.

### План

1. Морфонологія (фономорфологія) як розділ мовознавства про чергування фонем у складі морфем як зміни, що не спричинюються факторами сучасної мови.

2. Історичні чергування голосних та приголосних фонем, загальна характеристика.

3. Чергування в системі голосних фонем: найдавніші чергування: Е-0 (НЕСТИ-НОСИТИ), 0-А (ГОНИТИ-ГАНЯТИ), І-А (СІДАТИ-САДИТИ), Е-1 (ТЕКТИ-ВИТІКАТИ) та ін.

4. Історичні чергування в системі голосних фонем:  
*а/ чергування 0, Е з нульовою фонемою (САДОК-САДКА, ДЕНЬ-ДНЯ);*

*б/ чергування 0, Е з І (КОНИ-КІНЬ. ПЕЧИ-ПІЧ), пояснення відхилень від цих чергувань;*

*в/ чергування Й в звукосполученнях РИ, ЛИ з 0, Е (ДРИЖАТИ-ДРОЖ, БРИНИТИ-БРЕНЬКАТИ);*

*г/ чергування Е з 0 після шиплячих та Й.*

5. Чергування в системі приголосних фонем /з історичним поясненням/:

*а/ чергування Г-Ж, К-Ч, Х-Ш (І палаталізація);*

*б/ чергування Г-З', К-Ц', Х-С' (II палаталізація);*

*в/ чергування, які виникли внаслідок давніх сполучень приголосних з губних: Б-БЛ (ЛЮБИТИ-ЛЮБЛЮ), П-ПЛ (ТОПИТИ-ТОПЛЮ), В-ВЛ (ЛОВИТИ-ЛОВЛЮ), М-МЛ (ЛОМИТИ-ЛОМЛЮ), Ф-ФЛ (ГРАФИТИ-ГРАФЛЮ); .*

*- передньоязикових: Д-ДЖ (САДИТИ-САДЖУ), Т-Ч (КРУТИТИ-КРУЧУ), З-Ж (КАЗАТИ-КАЖУ), С-Ш (ТРУСИТИ-ТРУШУ); ЗД-ЖДЖ (ЇЗДИТИ-ЇЖДЖУ), СТ-ШЧ (орф. Щ) (МАСТИТИ-МАЩУ);*

*- задньоязикових: Г-Ж (ДРУГ-ДРУЖУ), К-Ч (МУКА-МУЧУСЬ), Х-Ш (ДУХ-ДУША, СУХИЙ-СУША);*

*- пом'якшення сонорних Р, Л, Н під впливом j.*

6. Приставні приголосні.

7. Метатеза.

### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

Розділ морфології у шкільному курсі української мови не вивчається, хоча за програмою передбачене ознайомлення з морфологічними чергуваннями фонем уже в початковій школі. Засвоєння морфологічних чергувань бачиться дуже важливим для вчителя початкової школи, адже нерідко під час уроків учителів-практиків спостерігаємо змішування найдавніших та власне історичних морфологічних чергувань, позиційних та морфологічних чергувань. Щоб уникнути таких помилок, студенту слід глибоко засвоїти матеріал морфології. Опрацьовуючи чергування, варто в першу чергу звернути увагу на питання про редуковані йор та ер у давній мові, адже занепад та вокалізація цих звуків стала причиною багатьох морфологічних чергувань. Кожне з морфологічних чергувань доцільно розглядати у такому ракурсі: причина чергування, умови та механізм чергування, винятки чергування. Така схема значно полегшить засвоєння матеріалу та допоможе уникнути змішування причин та наслідків різних чергувань. Щодо завдання про відмінні та спільні риси фонетичних та морфологічних чергувань, передбаченого самостійною роботою, то для цього слугуватимуть джерела 8, 10.

### **Тезаурус**

Чергування фонем, які зумовлюються потребами словотворення або формотворення і відбуваються в одних і тих

самих морфемах, називаються **МОРФОНОЛОГІЧНИМИ**. Вони є предметом дослідження **МОРФОНОЛОГІЇ** (фономорфології) — розділу мовознавства, який вивчає фонему як елемент побудови морфеми.

Морфонологія досліджує систему морфем з точки зору їх фонемної будови, закономірності зміни фонем у морфемах, систематизує варіанти морфем, які виникають внаслідок змін фонем у їх складі. Морфонологія— це наука, яка знаходиться на межі фонології і морфології, а тому вона тісно пов'язана з цими обома розділами мовознавства.

**МОРФОНОЛОГІЧНІ** чергування ведуть до змін у фонемному складі слова:

**МУХА — МУСІ: МУХ-// МУС-;**

**ПЕЧІ — ПІЧ: ПЕЧ- // ПІЧ.**

Такі чергування переважно виникли давно і пов'язані з історичними змінами у фонемній структурі мови, через що їх називають **ІСТОРИЧНИМИ** чергуваннями. Вони викликані звуковими закономірностями, що діяли в минулому, і в сучасній мові відсутні.

Історичні чергування відбивають історичні процеси у фонемній системі мови. Деякі з цих чергувань виникли у праслов'янський час, інші — пізніше і відбиті у писемних пам'ятках давньоруського періоду.

Найдавніші чергування виникли у праїндоевропейський період і в період спільнослов'янської мовної єдності.

Спільнослов'янська (праслов'янська) мова мала ряд особливостей, деякі з яких і стали причиною виникнення найдавніших чергувань.

У праслов'янській мові голосні мали різну довготу звучання. Крім того, в спільнослов'янський період діяв закон відкритого складу. Суть його полягала в тому, що переважна більшість складів закінчувалася на голосний звук. Саме ці дві особливості праслов'янської мови знайшли відображення у процесі проходження найдавніших чергувань.

Українська мова зберегла найдавніші чергування переважно у системі голосних фонем.

Найбільш поширеними є такі найдавніші чергування голосних:

**1. /e/ // /o/; БРЕСТИ — БРОДИТИ**

**НЕСТИ — НОСИТИ**  
**ВЕЛІТИ — ВОЛЯ**  
**НЕСУ — НОША.**

2. /i/ // /a/: **СІДАТИ — САДИТИ, ЛІЗТИ — ЛАЗИТИ.**

3. Чергування /e/ // /i/: **ЛЕТІТИ — ЛІТАТИ,**  
**ПЛЕСТИ — ЗАПЛІТАТИ,**

4. Чергування /o/ // /a/: **ГОНИТИ — ГАНЯТИ,**  
**КОТИТИ — КАТАТИ.**

5. Чергування /y/ // /a/: **ТРУСИТИ — ТРЯСТИ: [ТР'АСТИ']**  
**ВУЗОЛ - В'ЯЗАТИ: [ВЈАЗА`ТИ],**  
**ЗВУК - ДЗВЯКНУТИ: [ДЗ'В'А'КНУТИ]**

6. З найдавніших чергувань до нас дійшли ще й такі:

**/u/ // /ø/:**

**ЗАПІНАТИ — ЗАПНУТИ, ЗАМИКАТИ — ЗАМКНУТИ**

**/y/ // /u/ // /o/ // /ø/:**

**СУХИЙ — ВИСИХАТИ — СОХНУТИ — ВИСХЛИЙ**

**Історичні** чергування голосних фонем проходили пізніше, ніж найдавніші чергування, — десь приблизно з кінця IX ст. З того часу збереглися пам'ятки, писані старослов'янською мовою. Виникнення історичних чергувань як голосних, так приголосних фонем значною мірою пов'язане з занепадом надкоротких /o/ та /e/.

У старослов'янських і в давньоруських пам'ятках були букви **Ъ (йор)** та **Ь (єр)**. **Йор** позначав коротку голосну /o/, **єр** — коротку голосну /e/.

В XI - XII ст. в давньоруській мові в окремих позиціях йор та єр редукувалися ще більше і переставали звучати зовсім, реалізуючись як **нуль звука**, тобто **занепадали**. У деяких позиціях йор та єр стали переходити в **О** та **Е** повного звучання. Перехід **Ъ** та **Ь** в **О** та **Е** звичайної довготи називається **ВОКАЛІЗАЦІЄЮ** зредукованих (від лат. *vocalis*— голосний). Занепад і вокалізація зредукованих **Ъ** та **Ь** залежали від так званої слабкої та сильної позиції у слові. Умовно позначимо сильну позицію **Ъ** та **Ь** знаком "плюс" — +, слабку — знаком "мінус" — -.

Чергування /О/ та /Е/ з нулем звука — це явище, поширене в українській мові. Причиною його появи є занепад і вокалізація **Ъ** та **Ь**. Як уже говорилося, у давньоруській мові у різних формах того самого слова або в різних словах із спільним коренем **Ъ** та **Ь** могли стояти в слабкій або в сильній позиції. Якщо **Ъ** та **Ь** стояли у сильній позиції, вони звучали як **О** та **Е**, у

слабкій — як нуль звука. Саме голосні **О** та **Е**, що розвинулися з **Ъ** та **Ь**, і чергуються з нулем звука, який утворився на місці колишніх **Ъ** та **Ь**, що стояли у слабкій позиції:

САДЪКЪ — САДЪКА — САДКА, ДЪНЬ — ДЪНЯ — ДНЯ

          +                   -                   +                   -  
СТАВЪКЪ — СТАВЪКА — СТАВКА,

          +                   -  
ХЛОПЪЦЪ — ХЛОПЦЯ — ХЛОПЦЯ.

Чергування /О/, /Е/ з /і/ є специфічною рисою української мови, в інших слов'янських мовах воно не спостерігається. Чергування /О/, /Е/ з /і/ теж пов'язане з занепадом і вокалізацією **Ъ** та **Ь**.

Занепад **Ъ** та **Ь** мав ряд наслідків. Одним із наслідків занепаду **Ъ** та **Ь** стала поява так званих **НОВОЗАКРИТИХ** складів. У давній мові поруч з відкритими складами (таких була більшість) існували споконвічні закриті склади: **БЕСПЛЪТЬНЬ**, **ВЪЗХВАЛИТИ**. Коли ж **Ъ** та **Ь** стали занепадати, в результаті їх занепаду почали з'являтися нові закриті склади.

Так, до початку занепаду зредукованих у слові **ДЪНЬ** (*день*) було два склади. Після того, як кінцевий **Ь** занепає, приголосна **/Н/** приєдналася до попереднього складу, після чого відкритий склад став закритим.

Такі склади, що утворилися внаслідок занепаду зредукованих, прийнято називати **НОВОЗАКРИТІ СКЛАДИ**.

Новозакриті склади з'явилися у багатьох словах давньоруської мови:

**КЪ-НИ-ЖЪ-НИ-КЪ** – **КНИЖ-НИК**

**СВѢ-ТЪ** – **СВѢТ** (*світ*)

**ЛА-КО-МЪ** – **ЛА-КОМ** (*ласий*)

Чергування /о/, /е/ з /і/ проходило в новозакритих складах. Механізм зміни /о/, /е/ в /і/ був пов'язаний з тим, що голосні, які стояли перед складом із зредукованим у слабкій позиції, подовжувалися.

/О/ переходила в /І/ таким чином. У двоскладових словах типу **КОНЬ**, **СНОПЪ**, **НОСЪ**, **ВОЛЬ** після занепаду зредукованих утворились новозакриті склади [КОН'], [СНОП], [НОС], [ВОЛ] — слова із двоскладових стали односкладовими. Голосна /О/ в цих словах подовжилася внаслідок того, що частина звучання з **Ъ**, **Ь**, що занепадали, перейшла до /о/.

Дані слова стали звучати [КООН'], [ВООЛ], [СНООП], [НООС].

Упродовж тривалого часу вимова /ОО/ (довгого – Ō) змінилася у напрямі до /i/:

**ВООЛ — ВУОЛ̂ — ВУЕЛ — ВУИЛ — В̂УІЛ — ВІЛ̂**  
**СНООП — СНУОП̂ — СНУЕП — С̂НУИП — С̂НУІП**  
— СНІП.

Чергування /О/ з /І/ — тривалий історичний процес, який відбувався упродовж століть.

Для чергування /О/ // /І/ процес переходу дифтонга у монофтонг можна показати таким ланцюжком:

**О — ОО — ŪŌ — УЕ — УЙ̂ — УІ — І**

Чергування /е/ з /і/ мало дещо інший механізм проходження:

**ПЕЧЬ/ — ПЕЧ — ПЕЕЧ — ПЕЧ̂ — ПІЧ**

**СЕМЬ/ — СЕМ — СЕЕМ — СЕМ̂ — СІМ**

**ОСЕНЬ/ — ОСЕН' — ОСЕЕН' — ОСІЕН' — ОСІН'**  
(орф. осінь).

Отже, чергування /Е/ // /І/ мало такий ланцюжок монофтонгізації дифтонгів:

**Е — ЕЕ — ІЕ — І**

**Винятки з чергування /о/, /е/ з /і/.**

Умовно усі випадки відхилень чергувань /О/, /Е/ з /І/ можна розділити на дві групи.

**І. Слова, у яких вживаються в закритих складах О та Е, а не І.**

Сюди належать випадки:

1) Коли **О** та **Е** походять з **Ъ** та **Ь** і є випадними:

**ДЕНЬ-ДНЯ** (з давньоруськ. **ДЪНЬ**), **ЛИПЕНЬ — ЛИПНЯ**, **ДЕРТИ — ДРАТИ**, **ЛОЖОК — ЛОЖКА**.

2) У словах, які мають так звану групу повноголосся — сполучення звуків **-ОРО-**, **-ОЛО-**, **-ЕРЕ-**, **-ЕЛЕ-**:

**МОРОЗ**, **СОЛОД**, **ВОРОГ**, **ВОРОН**, **СТОРОЖ**, **МОЛОКО**,



вОЛОс, очЕРЕТ, бЕРЕГ, пЕРЕд, шЕЛЕст.

Слова **ПОРІГ, СМОРІД, ОБОРІГ, МОРІГ, ПРОСТОРІНЬ** мають чергування /О/ // /І/, яке пройшло в групах повноголосся під впливом аналогічних форм типу **РІД, РІГ, РІВ**, у яких воно закономірне. Чергування пройшло і в тих словах з повноголоссям, які мають рухомий наголос: **БОЛОТО — БОЛІТ, СТОРОНА — СТОРІН**. У словах зі сталим наголосом чергування у повноголоссі немає: **ДОЛО'НЯ — ДОЛО'НЬ, ОГОРО'ЖА — ОГОРО'Ж**.

3) У сполученнях звуків **-ОР-, -ОЛ-, -ОВ-**, які походять з давніх сполучень **ЪР-, -ЪР-, -ЪЛ-, -ЪЛ-**: **ВОВК** (з давньоруськ. **ВЪЛКЪ**), **ЖОВТИЙ** (з давньоруськ. **ЖЪЛТЬ**), **ТОРГ** (з **ТЪРГЪ**). Таким чином, у словах цього типу голосні **О** та **Е** теж походять з **Ъ** та **Ь**.

4) У словотворчих частинах слів **-ВОД, -НОС, -ХОД, -ВОЗ, -РОБ**, якщо ці частини слів наголошені: **БЕНЗОВОЗ, ХЛБРОРОБ, ВОДОНОС, ДІЛОВОД, СКОРОХОД**. Однак багато слів з названими частинами мають чергування /О/ // /І/: **ВОДОПРОВОДУ — ВОДОПРОВІД, ПЕРЕХОДИТИ — ПЕРЕХІД; ХОДИТИ — ПОХІД**.

5) В іменниках у формі родового відмінка множини середнього роду, що походять від дієслів і закінчуються на **-ЕННЯ**: **ПОБАЧЕННЯ — ПОБАЧЕНЬ, ЗАКІНЧЕННЯ — ЗАКІНЧЕНЬ, ВРАЖЕННЯ — ВРАЖЕНЬ**.

6) /О/ замість /І/ вживається у старослов'янському префіксі **ВОЗ-**: **ВОЗВЕЛИЧУВАТИ, ВОЗДВИГНУТИ, ВОЗДАТИ** та /Е/ замість /І/ в суфіксі **-ТЕЛЬ**: **УЧИТЕЛЬ, ПОВЕЛИТЕЛЬ, ПРАВИТЕЛЬ**.

7) У словах іншомовного походження: **ФУТБОЛ, ЛОТ, БАТОН, ХОР, ГОТЕЛЬ, БОКС, МОДЕЛЬ, КЕКС**. Ці слова увійшли у склад української мови значно пізніше, ніж проходило чергування /О/, /Е/ // /І/. Однак старі запозичення зберігають це чергування: **ЯКОРЯ — ЯКІР**.

8) У словах, які утворюються за допомогою суфіксів **-ОЧК-, -ЕЧК-, -СНЬК-, -ЕСЕНЬК-, -ОНЬК-**: **МИЛЕНЬКИЙ, ДОНЕЧКА, ТІТОНЬКА, СІНОЧОК, МАЛЕСЕНЬКИЙ**.

9) У дієсловах 2-ї особи однини (**БЕРЕШ, НЕСЕШ**) та в 2-й особі наказового способу (**ВИНОСЬ, ПЕРЕХОДЬ, ЛАГОДЬ**).

10) У старокнижних словах і похідних від них: **ЗАКОН**,

## СЛОВНИК, ГОЛОВНИЙ, ОСНОВНИЙ, ВИРОК.

**П. Іноді /і/, що походить з давніх О та Е, з'являється й у відкритих складах.**

Найчастіше це пояснюється аналогією до інших слів та їх форм, у яких /І/ у відкритих складах уживається. Це спостерігається у таких випадках:

1) /І/ вживається у відкритому складі в іменниках з випадними О та Е за аналогією до закритого складу: **КІЛОК — КІЛКА**, (з давньоруськ. **КОЛЬКЪ**), **СТІЖКА — СТИЖОК** (з **СТОЖЬКЪ**), **КІНЦЯ — КІНЕЦЬ** (з **КОНЬЦЬ**), **НІГТЯ — НІГОТЬ** (з **НОГЪТЬ**).

2) В іменниках із значенням здрібнілості /і/ вживається у відкритому складі за аналогією до тих форм. у яких /О/ закономірно прочерговане з /І/: **НОГА—НІЖКА — НІЖЕНЬКА**, **ГОРА — ГІРКА — ГІРОЧКА**, **КОЛА — КІЛ — КІЛОЧОК**. Так, у слові **ПЕЧІ** /е/ стоїть у відкритому складі, у слові **ПІЧ** пройшло чергування /Е/ // /І/ в закритому складі.

Та в слові **ПІЧЕЧКА** /І/ опиняється у відкритому складі (**Ш-ЧЕЧ-КА**), і за правилом чергування /Е/ з /І/ мало б уживатися /е/: **ПЕЧЕЧКА**. Однак за аналогією вживається форма **ПІЧЕЧКА**.

Як видно, чергування /О/, /Е/ з /І/ в українській мові має багато відхилень, що зумовлюється різними причинами: неоднорідним походженням /о/ та /е/, впливом наголосу, аналогією, іноді дещо пізнішим надходженням слова в мову.

Наявність відхилень від чергування /О/, /Е/ з /І/ є ще одним свідченням динамічності фонетичної системи української мови.

### Чергування /и/ з /о/ та /е/

#### у звукосполученнях [РИ], [ЛИ] — [РО], [ЛО]

Українська мова має ряд слів, у яких відбувається чергування у групах звуків **РИ — РО**, **ЛИ — ЛО**: **КРИВАВИЙ — КРОВ**, **ГЛИТАТИ — ГЛОТКА**. Це чергування теж спричинене занепадом **Ъ** та **Ь**.

Звукосполучення **РИ**, **ЛИ** у відкритих складах між приголосними походять з давніх сполучень **РЪ, РЬ, ЛЪ, ЛЬ**. У період занепаду та вокалізації **Ъ** та **Ь** доля цих звуків залежала від слабкої чи сильної їх позиції у слові.

Якщо **Ъ** чи **Ь** стояв у сильній позиції біля **Р** чи **Л**, то він перетворився у голосний **О** чи **Е** повного творення:

**РЪ, ЛЪ** → **РО, ЛО**

+ +

**РЬ, ЛЬ** → **РЕ, ЛЕ**

+ +

Наприклад, давньоруське **КРЪВЬ, КРЪСТЬ** — укр. **КРОВ, ХРЕСТ**.

Якщо **Ъ** та **Ь** опинилися у слабкій позиції, то вони занепадали, "віддаючи" частину свого голосу приголосним **Р** та **Л**, що стояли поруч, внаслідок чого біля **Р** та **Л** розвивалася нова голосна нечіткого звучання, яка наближалася до **И**:

**РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ** → **РИ, ЛИ**

- - - -

В сучасній українській мові чергування у групах **РИ, ЛИ, РО, ЛО** представлене парами **/и/ // /о/** та **/о/ // /и/**;

**/О/ // /И/**: давньорус. **КРЪВЬ** — **КРЪВАВЫЙ**

+ -

**РЪ** – **РИ // РО** укр. **КРОВ** – **КРИВАВИЙ**

**/О/ // /И/**: давньорус. **ГЛЪТКА** – **ГЛЪТАТИ**

+ -

**ЛЪ** – **ЛИ // ЛО** укр. **ГЛОТКА** – **ГЛИТАТИ**

Однак і це чергування має ряд відхилень, основною причиною яких є вплив інших слів чи їх форм на дані форми, тобто аналогія. Так, у слові **КРЪХТА Ъ**, стоячи у сильній позиції, мав вокалізуватися в **О**, але під впливом форми **КРИШИТИ**, яка походить з давньоруського **КРЪШИТИ**, де **Ъ** стояв у слабкій позиції і дав **И**, це слово сьогодні вживається не як **КРОХТА**, а як **КРИХТА**.

Слово **БЛИСК** повинне мати форму **БЛЕСК** (у слові **БЛЬСКЪ Ъ** стояв у сильній позиції і повинен був вокалізуватися в **Е**), однак під впливом слова **БЛИЩАТИ** у слові **БЛИСК** вживається не **Е**, а **И**.

У слові **БЛЬХА** слабкий **Ъ** повинен був перейти в **И**, але під впливом форми **БЛОХ** збереглася форма слова **БЛОХА**, а не **БЛИХА** (порівн.: діалектне –гуцульська говірка : *блиха*).

Чергування /е/ з /о/ після шиплячих та /ї/

У сучасній українській мові після шиплячих та **/ї/** вживається як **/е/**, так **/о/**: **ЖЕНИТИ** — **ЖОНАТИЙ, ЛЕЧКА** (

[ЛІ'ЇЄЧКА] ) — ЛІЙОК, ВЕЧЕРЯ — ВЕЧОРА, ШЕСТИ — ШОСТИЙ. Це чергування також пов'язане з історичними змінами у фонологічній системі української мови. У давньоруський період шиплячі приголосні були завжди м'якими, а тому, у відповідності до діючих на той час фонетичних законів сполучуваності голосних і приголосних, після шиплячих могли стояти тільки голосні переднього ряду. Такою була /e/. Голосна заднього ряду /o/ після шиплячих та /j/ стояти не могла.

Однак, як свідчать писемні пам'ятки 11-12ст., перехід /e/ в /o/ після шиплячих та /j/ уже тоді відбувався.

Цілком вірогідно, що на зміну /o/ в /e/ вплинув занепад зредукованих. Внаслідок занепаду Ъ та Ь тіснішим ставав зв'язок між голосною і подальшою твердою приголосною. У результаті цього шиплячі стверділи, і після них вже змогли вживатися не тільки голосні переднього ряду (у їх числі /e/), а й голосні заднього ряду (у їх числі й /o/).

Отже, після шиплячих могли вже вживатися як /e/, так /o/.

У давньоруських пам'ятках це явище ще не було закономірним.

В сучасній українській мові вживання /e/ та /o/ після шиплячих та /j/ закономірне.

Голосна /e/ після шиплячих та /j/ вживається перед м'яким приголосним, а також перед складом з /e/ та складом з /и/, що походить з давньоруського И /І/: **ПОБАЧЕНЬ, ВИШЕНЬ, ВЕЧЕРЯ, СТАЄНЬ** ([СТА'ЈЕН'] ), **ЩЕТИНА**, (давньорус. **ЩЕТИНА**), **ПШЕНИЦЯ**. Таким чином, /e/ вимовляється після приголосних, які у давньоруській мові були м'якими.

Голосна /o/ після шиплячих та /j/ уживається перед твердим приголосним, тобто, якщо далі йде склад з /a/, /o/, /y/ та /и/, що походить з давньоруського Ъ: **КНИЖОК** (давньорус. **КЪНИЖЕКЪ**), **ЖОЛУДЬ, ЧОТИРИ** (давньорус. **ЧЕТЫРЕ**). Отже, голосна фонема /o/ уживається після твердих, але не стверділих приголосних.

Таким чином, у словах, які мають спільний корінь, в одних випадках можуть виникати умови для зміни /e/ в /o/ після /ж/, /ч/, /щ/, /дж/, /Ј/, а в інших — ні, що й породило чергування /e/ з /o/:

**ВЕЧЕРА** — ВЕЧoРА, **ЖЕНИТИ** — ЖoНАТИИ, **РУЧЕЧКА** — РУЧoК, **ШЕСТИ** — ШoСТИЙ.

Однак чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /j/ може

порушуватися внаслідок ряду причин, найчастішою серед яких є аналогія до інших форм слів.

1. Аналогією викликані порушення в чергуванні /e/ з /o/ після шиплячих та /j/ у деяких іменниках I, II та III відмін. Так, за аналогією до форм **БДЖОЛА** — **БДЖОЛИ** — **БДЖОЛОЮ** маємо форму **БДЖОЛІ** замість **БДЖЕЛІ**, бо після [Е] йде далі м'який [Л']; вживається форма у **ПШОНІ** замість у **ПШЕНІ** за аналогією до форм **ПШОНА** — **ПШОНО** — **ПШОНОМ**.

В іменниках **СВІЖОСТІ**, **РОДЮЧОСТІ**, **БІЛЬШОСТІ**, **ПЕКУЧОСТІ** та ін. уживається /o/ за аналогією до тих іменників III відміни, у яких у давальному відмінку є суфікс **-ОСТ** — не перед шиплячим та /j/: **МОЛОДОСТІ**, **РАДОСТІ**, **ВЕСЕЛОСТІ**.

2. У прикметниках, деяких порядкових числівниках та займенниках під впливом аналогії спостерігається вживання /o/ замість /e/ після шиплячих та /j/. Так, у прикметниках **СВІЖОЇ**, **ГАРЯЧОЇ**, **БЕЗКРАЙОЇ** маємо після шиплячих та /j/ /o/ замість /e/ за аналогією до прикметників, у яких /o/ стоїть після інших приголосних: **ДОБРОЇ**, **ВЕСЕЛОЇ**, **ГАРНОЇ**. У числівниках **ПЕРШОГО**, **ПЕРШОЮ** та займенниках **НАШОЮ**, **ВАШОЮ**, **НАШОГО** вживання /o/ замість /e/ теж пояснюється аналогією до тих слів, у яких /o/ стоїть після інших приголосних, крім шиплячих та /j/: **ТВОГО**.

3. Аналогією до другої особи однини і множини дієслів типу **ЗНАЄШ** (з давньорус. **ЗНАЄШИ**), **КАЖЕШ** (з давньорус. **КАЖЕШИ**), **МИЄШ** (з давньорус. **МИЄШИ**), **ПИШЕШ** (з давньорус. **ПИШЕШИ**) пояснюється вживання /e/ після шиплячих та /j/ замість /o/ у позиції перед складом з твердим приголосним та голосним **О** у першій особі множини: **КАЖеМо**, **Знаємо** — [**ЗНА'јЕМО**], **МИєМо**, **ПИШеМо**. Маємо /e/ у словах **ЖеНУ**, **ШеПЧУ**, **ЧеШУ** під впливом форм **ЖЕНЕШ**, **ЖЕНЕ**, **ЖЕНЕТЕ**; **ШЕПЧЕТЕ**, **ШЕПЧЕШ**; **ЧЕШЕ**, **ЧЕШЕШ**, **ЧЕШЕТЕ**.

4. Дієприкметники типу **ПЕЧЕНИЙ**, **СУШЕНИЙ**, **КРУЧЕНИЙ**, **ОЗБРОЄНИЙ**, **ЗМУЧЕНИЙ** вживаються з /e/ замість /o/ після шиплячих та /j/ перед складом з голосним **И**, що походить з давньоруського **Ы** (пор. з давньорус. **ПЕЧЕНЫЙ**, **КРУЧЕНЫЙ** і т. д.), під впливом аналогії до тих дієприкметників, які мають /e/ після інших приголосних: **ЗВАРЕНИЙ**, **РОЗСТАВЛЕНИЙ**, **СПОТВОРЕНИЙ**, **НАСЕЛЕНИЙ**.

5. У книжних та запозичених з інших мов словах /e/ не

переходить в /o/ перед твердим приголосним: **ЖЕРТВА, КОВЧЕГ, ШЕф, ШЕРИФ, ЧЕМОДАН, ЧЕК, ЧЕМПОН.**

6. Окремі слова зберегли /e/ замість /o/ за традицією: **ЧЕРГА, РЕШЕТО, ЧЕРВОНИЙ, ШЕПОТИТИ, ЩЕДРИЙ, ПЕЧЕРА, ЩЕЗНУТИ** та ін.

Сучасна українська мова зберегла історичні чергування і в системі **приголосних фонем**. Це такі чергування, які пройшли значний історичний шлях, виникнувши ще в давнину — у спільнослов'янський чи давньоруський період.

### Чергування /z/ // /ж/, /к/ // /ч/, /х/ // /ш/

Це дуже давнє чергування, яке виникло у спільнослов'янський період і пояснюється фонетичними законами сполучуваності голосних та приголосних.

Приголосні **Г, К, Х** завжди були твердими і тому не могли сполучатися з голосними переднього ряду.

До голосних переднього ряду належали звуки [I], [E], /ě/-/[E]- короткий, що передавався літерою **Ь** — **єр**, /ē/ - довгий широкий [E], який передавала літера **ѣ** — **ять**, та /e/ - **Е** — **Е носове**, яке позначала літера — **юс малий**.

Якщо ж після **Г, К, Х** при зміні слова чи зміні форми слова опинявся голосний переднього ряду, то [Г], [К], [Х] змінювався на [Ж], [Ч], [Ш], які у давньоруській мові були м'якими, а на українському ґрунті поступово стверділи. Це явище у лінгвістиці дістало назву **ПЕРШОЇ ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ** (лат. *Palatum* — *піднебіння*).

**ПАЛАТАЛІЗАЦІЮ** називається пом'якшення приголосних за допомогою додаткової артикуляції — піднесення середньої частини язика до піднебіння, викликане певними фонетичними умовами. Закономірність першої палаталізації можна подати формулою:

<b>Г</b>		<b>Ж</b>
<b>К</b>	+ <b>Е, Ь, ѣ, І, А</b>	→ <b>Ч</b>
<b>Х</b>		<b>Ш</b>

Наприклад: **ДРУГ** — **ДРУЖЕ** (пор. давньорус.: **ДРУГЪ** — **ДРУГЕ** — **ДРУЖЕ**) **КОЗАК** — **КОЗАЧЕ** (пор. давньорус.: **БОРСУКЪ** — **БОРСУКЕ** — **БОРСУЧЕ**) **СУХИЙ** — **СУШИТИ** (пор. давньорус.: **СУХОИ** – **СУХИТИ** – **СУШИТИ**).

В сучасній українській мові після прочергованих /ж/, /ч/,

/ш/ стоять голосні фонемі /є/, /і/, /и/, а також може стояти і приголосна, котра з'являється після /ж/, /ч/, /ш/ внаслідок занепаду зредукованого **Ь**:

**КНИГА — КНИЖКА** (пор. давньорус. **КЪНИГА — КНИГЪКА — КНИЖКА**), **СТРАХ — СТРАШНИЙ** (пор. давньорус. **СТРАХЪ — СТРАХЪНИЙ — СТРАШНЫЙ**), **РУКА—РУЧНИЙ** (пор. давньорус. **РУКА — РУКЪНИЙ — РУЧЪНИЙ — РУЧНИЙ**).

Чергування /г/ // /ж/, /к/ // /ч/, /х/ // /ш/ в сучасній українській мові спостерігаються як при словотворенні, так при словозміні.

При словозміні перша палаталізація пройшла у випадках:

1. У дієслівних формах: **КЛИКАТИ — КЛИЧЕШ, КЛИЧ** (з давньорус. **КЛИЧЬ**), **КЛИЧЕМО; ПЕРЕМОГТИ— ПЕРЕМОЖЕШ, ПЕРЕМОЖЕТЕ; ДИХАТИ—ДИШЕТЕ, ДИШЕШ** (з давньоруського **ДИШЕШИ**).

2. У кличному відмінку іменників чоловічого роду: **ЧОЛОВІК — ЧОЛОВІЧЕ, ДРУГ — ДРУЖЕ, ПАСТУХ — ПАСТУШЕ**.

У сфері словотворення перша палаталізація пройшла у випадках:

1. При творенні іменників за допомогою суфіксів **-К-** (з **-ЬК-**), **-ЕНЬК-**, **-ЕЧК-**: **РУЧКА, КОМАШКА, КНИЖКА, КНИЖЕЧКА, НІЖКА, НІЖЕНЬКА**.

2. При творенні іменників за участю суфіксів **-ЕЧОК-**, **-ИН-**, **-ИСЬК-**, **-ИЩ-**: **КРУГ — КРУЖЕЧОК, ВСЯКИЙ — ВСЯЧИНА, ВОВК — ВОВЧИСЬКО, РУКА— РУЧИЩЕ**.

3. При творенні прикметників від іменників: **ВОРОГ — ВОРОЖИЙ, ПАСТУХ — ПАСТУШИЙ, ЗАПАХ — ЗАПАШНИЙ, ДУХ — ДУШНИЙ, СМІХ— СМІШНИЙ, СМАК — СМАЧНИЙ, БІК — БІЧНИЙ**.

У сучасній українській мові закон першої палаталізації вже не діє, а тому перед голосними переднього ряду можуть вживатися і /г/, /к/, /х/: **КІЛОК, КІНЬ** (з давньоруськ. **КОНЬ**), **ТХІР** (з давньоруськ. **ДХОРЬ**), **ХІД** (з давньоруськ. **ХОДЬ**). Відсутність чергування /г/, /к/, /х/ на /ж/, /ч/, /ш/ спостерігається у словах, які з'явилися в українській мові пізніше, коли палаталізація перестала діяти (**КІТ, ХІД**), та в словах, які є запозиченими (**ГИРЯ, ГЕРОЙ**,

## КЕГЛІ, КЕКС).

### Чергування /z/ // /z'/, /x/ // /c'/: /k/ // /u'/

Це чергування відбулося також на спільнослов'янському ґрунті, але тоді, коли закон першої палаталізації перестав діяти. Чергування /г/, /к/, /х/ на /з'/, /ц'/, /с'/ має назву ДРУГОЇ ПАЛАТАЛІЗАЦІЇ (другого перехідного пом'якшення) і теж викликане неможливістю /г/, /к/, /х/ сполучатися з голосними переднього ряду, зокрема з голосною /i/, що походить з дифтонгів /oi/, /ai/. Якщо приголосні /k/, /k/~/x/ стояли перед **ђ** та **I**, що походить з /oi/, /ai/, то змінювалися на /z'/, /ц'/, /с'/: **НОГА** — **НОГђ** — **НОЗђ** — **НОЗІ**.

Наприклад: **ДРУГ**—**ДРУЗІ** (пор. давньорус. **ДРУГЪ** — **ДРУГђ** — **ДРУЗђ**)

**РУКА-РУЦІ** (пор. давньорус. **РУКА** — **РУКђ** — **РУЦђ**)

**МУХА—МУСІ** (пор. давньорус. **МУХА** — **МУХђ** — **МУСђ**)

Г					З'
К	+	ђ та I,	що походить з /oi/, /ai/	→	Ц'
Х					С'

В сучасній українській мові друга палаталізація відбита в основному у сфері словозміни:

1. У давальному і місцевому відмінку іменників жіночого роду однини: **ПОВАГА** — **ПОВАЗІ**: [ПОВА'З'І]

**ТУГА** — **ТУЗІ**: [ТУ'З'І]

**СПРАГА** — **СПРАЗІ**: [СПРА'З'І]

**МУКА** — (в) **МУЦІ**: [МУЦ'І]

**ЛАСКА** — (в) **ЛАСЦІ**: [ЛАС'Ц'І]

**СТРІХА** — **СТРІСІ** — [СТР'ІС'І]

**ЧЕРЕМХА** — **ЧЕРЕМСІ**: [ЧЕ'РЕ'МС'І]

**СВАХА** — **СВАСІ**: [СВА'С'І].

2. У місцевому відмінку іменників чоловічого і середнього роду в однині: **ВУХО** — (у) **ВУСІ**: [ВУ'С'І]

**ОКО** — (в) **ОЦІ**: [О'Ц'І]

**БІК** — (в) **БОЦІ**: [БО'Ц'І].

Чергування під впливом /j/ спостерігається у задньоязикових, передньоязикових, губних та сонорних



приголосних.

**1. Чергування губних приголосних у сполученні з /j/**

При поєднанні губних приголосних з /j/ на місці колишнього /j/ з'явилась вставна (епентетична) /л/:

/б/ + /j/ — /бл/: ЛЮБИТИ — ЛУБjУ — ЛЮБЛЮ

/п/ + /j/ — /пл/: ТОПИТИ — ТОПjУ — ТОПЛЮ

/в/ + /j/ — /вл/: ЛОВИТИ — ЛОВjУ, БАВИТИ — БАВjУ — БАВЛЮ;

/м/ + /j/ — /мл/: ЛОМИТИ — ЛОМjУ — ЛОМЛЮ, ГРОМИТИ — ГРОМjУ — ГРОМЛЮ;

/ф/ + /j/ — /фл/: ГРАФИТИ — ГРАФjУ — ГРАФЛЮ (за аналогією до поданих вище слів).

**2. Чергування передньоязикових приголосних у сполученні з /j/**

Сполучаючись з /j/, передньоязикові приголосні змінювались таким чином:

/д/ + /j/ → /дж/: САДИТИ — САДjУ — САДЖУ, СИДІТИ — СИДjУ — СИДЖУ;

/т/ + /j/ → /ч/: ПЛАТИТИ — ПЛАТjУ — ПЛАЧУ, ЛЕТІТИ — ЛЕТjУ — ЛЕЧУ;

/з/ + /j/ → /ж/: ЛАЗИТИ — ЛАЗjУ — ЛАЗУ, МАЗАТИ — МАЗjУ — МАЖУ;

/с/ + /j/ → /ш/: НОСИТИ — НОСjУ — НОШУ, КВАСИТИ — КВАСjУ — КВАШУ;

/зд/ + /j/ → /ждж/: ЇЗДИТИ — ЇЗДjУ — ЇЖДЖУ;

/ст/ + /j/ → /шч/ -орфогр. Щ: МАСТИТИ — МАСТjУ — МАЩУ, ПУСТИТИ — ПУСТjУ — ПУЩУ.

Впливом /j/ пояснюється чергування твердих і м'яких сонорних /н/, /р/, /л/:

/н/ + /j/ → /н': ЖЕНИТИ — ЖЕНjУ — [ЖЕН У] — ЖЕНЮ;

/р/ + /j/ → /р': ВАРИТИ — ВАРjУ — [ВАР У] — ВАРЮ, ТВОРИТИ — ТВОРjУ — [ТВОР У] — ТВОРЮ;

/л/ + /j/ → /л': ВЕЛТИ — ВЕЛjУ — [ВЕЛ У] — ВЕЛЮ, ПОЛОТИ — ПОЛjУ — [ПОЛ У] — ПОЛЮ

**3. Чергування задньоязикових приголосних /г/, /к/, /х/ у сполученні з /j/**

У сполученні з /j/ фонеми /г/, /к/, /х/ змінювались на /ж/, /ч/, /ш/:

/г/ + /j/ → /ж/: ДРУГ — ДРУГjУ — ДРУЖУ, СЛУГА —

**СЛУГґУ — СЛУЖУ;**

**/к/ + /j/ → /ч/: МУКА — МУКґУ — МУЧУ, ПЛАКАТИ — ПЛАЧґУ — ПЛАЧУ;**

**/х/ + /j/ → /ш/: СУХИЙ — СУХґА — СУША, КОЛИХАТИ — КОЛИХґУ — КОЛИШУ.**

**Примітка.** Чергування /г/, /к/, /х/ у сполученні з /j/ не слід сплутувати з першою палаталізацією. Для цього слід нагадати умови першої палаталізації: чергування /г/ // /ж/, /к/ // /ч/, /х/ // /ш/ відбивалося після голосних переднього ряду, а тому в сучасних словах після прочергованих /ж/, /ч/, /ш/ стоять голосні переднього ряду або приголосний, який з'явився біля /ж/, /ч/, /ш/ внаслідок занепаłego **Ь**. Якщо ж у слові відбулося чергування /г/ /к/ /х/ у сполученні з /j/, то після прочергованих /ж/, /ч/, /ш/ стоять голосні заднього ряду. Так, у словах **НИЖКА, ДУШЕЧКА, СУШЕНИЙ, ПЛАЧЕШ** пройшла перша палаталізація, а в словах **МОЖУ, ДУШУ, СУША, ПЛАЧУ** — чергування /г/ /к/ /х/ у сполученні з /j/.

Українській мові властиві так звані **ПРИСТАВНІ**, або **ПРОТЕТИЧНІ** приголосні.

**ПРОТЕТИЧНИМ** (від гр. *prothesis* — додавання, приєднання) називається приголосний, який приєднується перед голосним на початку слова. Явище приєднання на початку слова додаткового приголосного називається **ПРОТЕЗОЮ**.

В українській мові протетичні приголосні виникли перед голосними [А], [О], [У] та [І] що походить з давньоруського **О**. Поява протетичних приголосних відбувалася не одночасно: одні протетичні виникли раніше, інші - пізніше.

Найдавнішим протетичним приголосним є [j], який виник перед [А] та [Е]:

[j] + [А], [Е]:

**ЯГНЯ** — [jАГН'А'] — з давньорус. АГНЕЦЬ,

**Я** — [jА] — з давньорус. АЗЬ,

**ЯНГОЛ** — [jА'НГОЛ] — з давньорус. АГГЕЛЬ,

**ЯК** — [jАК] — з давньорус. АКИ.

Поява протетичного [j] відбулася ще у спільнослов'янський період, а тому цей приголосний спостерігається у всіх слов'янських мовах. Так, в українській мові — **ЯГНЯ**, в російській — **ЯГНЕНОК**, в словенській: *jagnje*, у польській — *jagnię*.

Приставні [В] та [Г] виникли в українській мові пізніше.

Протетичний [В] найчастіше розвивався перед початковим голосним [У] та [І], що походить з [О]:

[В] + [У], [І], що походить з [О]:

**ВУЛИЦЯ** — з давньорус. УЛИЦА,

**ВУХО** — з давньорус. УХО,

**ВУС** — з давньорус. УС,

**ВІН** — з давньорус. ОН,

**ВІСЬ** — з давньорус. ОСЬ,

**ВІСТРЯ** — з давньорус. ОСТРИЕ,

**ВІВСА** — з давньорус. ОВСА,

**ВІТЧИЗНА** — з давньорус. ОТЧИЗНА,

**ВІВЦЯ** — з давньорус. ОВЦА.

Протетичний [Г] розвинувся перед початковим [А] та [О]:  
[Г] + [А], [О]:

**ГАННА** — з давньорус. АННА,

**ГОРІХ** — з давньорус. ОР҃ХЪ,

**ГОСТРИЙ** — з давньорус. ОСТРЫЙ.

Діалекти сучасної української мови не однаково реалізували явище протези. Так, у південно-східному діалекті приставні приголосні вживаються у словах дещо рідше порівняно з літературною нормою: *улиця* замість *вулиця*, *улик* замість *вулик*. У південно-західному діалекті, навпаки, протетичні приголосні вживаються у будь-якому слові на голосний, що не зумовлюється фонетичними законами появи протетичних приголосних: *Гамерика* замість *Америка*, *вогірок* замість *огірок*, *вочі* замість *очі*, *гоко* замість *око*.

### Метатеза

Українській мові властиве явище метатези.

**МЕТАТЕЗА** (від . гр. *metathesis* — *переміщення*, *перестановка*) - це перестановка звуків або складів у словах.

Так, метатеза відбулася у словах:

**ВЕДМІДЬ** з давньорус. МЕДВ҃ДЬ,

**ЖЕВРІТИ** — з давньорус. ЖЕРВ҃ТИ,

**КАПОСТЬ** — з давньорус. ПАКОСТЬ.

Українською літературною мовою закріплене слово **ТАРІЛКА**, у якому пройшла метатеза — порівняймо з німецьким *Teller*,

ПОЛЬСЬКИМ *Talerz*.

### *Обов'язкова література*

1. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. - К.: Вища школа, 1997. - С. 11-80.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина І. - К.: Вища школа, 1972. - С. 90-153.
3. Масевич В. Морфологія. – Л., 1986.
4. Карпенко Ю.О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. - Одеса, 1996. - 143 с.
5. Потапова Р., Потапов В. Фонетика и фонология: идеи,проблемы, решения // Вопросы языкознания. - 2000. - № 4. - С. 3-25.
6. Станівський М.Ф. Старослов'янська мова. - К.: Вища школа, 1983. - С. 58-133.
7. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. - К.: Вища школа, 1994. - С. 16-83.
8. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Українська енциклопедія ім. М. П.Бажана. -2000. – С. 186, 355-356, 463,499, 552-553, 626, 699-702,703-704,707-708, 725-726.
9. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. - К.: Літера, 2000. - С. 49 -71.
10. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. –С.17 – 52, 57 – 104.
11. Ющук І. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 59 – 148 .
12. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.20 – 35.
13. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> параграфи 9-18

## Лекція 5

### Тема Орфоепія. Графіка

**Мета:** ознайомити з орфоепією як розділом мовознавства, наголосити на необхідності дотримання орфоепічних норм у мовленні педагога початкової школи; розглянути причини порушення орфоепічних норм, правила

вимови звуків в українській мові; ознайомити з графікою як розділом мовознавства, поглибити знання про графічну систему мови та одиниці графіки; розглянути основні етапи розвитку письма, історію слов'янських азбук, дати характеристику української графіки, засобів позначення м'якості приголосних, роздільної вимови звуків та правила їх написання.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** про орфоепію як розділ мовознавства, причини порушення орфоепічних норм та значення дотримання цих норм, основні правила вимови звуків; основні графічні одиниці, відмінності понять буква//звук; етапи розвитку письма, реформи кириличного письма; засоби позначення м'якості приголосних

**Самостійна робота студентів:** самостійно опрацювати і законспектувати правила вимови сполучень приголосних та іншомовних слів; опрацювати правила написання апострофа і м'якого знака.

**Ключові слова:** орфоепія. Орфоепічна норма. Вимова голосних. Вимова приголосних. Графіка, піктографія, ідеографія, складове та звукове письмо, алфавіт, буква, велика літера, мала літера, апостроф, м'який знак, м'якість приголосних.

### План

1. Орфоепія як розділ мовознавства, що вивчає систему правил української літературної вимови.
2. Орфоепічні норми, їх значення та причини порушення.
3. Основні правила української літературної вимови: вимова голосних звуків; вимова приголосних звуків.
4. Графіка як розділ мовознавства про систему знаків, які служать для передачі звукової мови на письмі. Походження та історичний розвиток письма.
5. Види письма: піктографія, ідеографія, складове та звукове письмо. Форми слов'янського письма.
6. Графіка української мови. Український алфавіт, його писана і друкowana форми. Співвідношення між буквами та звуками української мови. Звукова реалізація букв Я, Ю, Є, Ї, Щ, Й, В, Г, Ґ; сполучень букв **дж**, **дз**.
7. Апостроф та його вживання (для самостійного опрацювання).
8. Позначення м'якості приголосних на письмі. Вживання

м'якого знака (для самостійного опрацювання).

### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

Щоб виконати завдання самостійної роботи, студенту доведеться скористатися інтернет-ресурсом. У списку обов'язкової літератури подано посилання: параграфи 7, 138 (апостроф), 26,27, 139 (м'який знак).

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf>

Тут знаходиться повний текст нового українського правопису 2019 року, за яким і варто опрацьовувати правописні питання не тільки про апостоф і м'який знак, а й усі питання орфографії.

Розділ «Графіка» може стати для студента захопливою екскурсією в минуле писемності людства. Для цього варто заглибитись у читання додаткової літератури, а саме джерела 4,6,7, 11, 13.

### **Тезаурус**

**Орфоепія** — (гр. *orthos* — *правильний* і *epos* — *мовлення, розповідь, пісня*) це розділ мовознавства, що вивчає систему правил літературної вимови.

Найважливішими причинами порушення орфоепічних норм є:

**1. Вплив діалектів.** Виховуючись у діалектному оточенні, немало мовців набувають навичок наголошування слів чи вимови звуків, яка відрізняється від літературної і властива тому чи іншому діалектові. Діалектні ж елементи вимови вважаються порушенням мовної норми.

**2. Вплив правопису на вимову.** У випадках, коли між написанням і вимовою існує розбіжність, можлива вимова слова відповідно до того, як воно написано, а не як воно вимовляється.

**3. Вплив іншої (близькоспорідненої) мови.** Для української літературної мови - це вплив польської та російської мови.

**4. Вади вимови.** Незначна частина носіїв мови може порушувати орфоепічні норми внаслідок вад вимови. Вади вимови, їх причини появи та способи усунення вивчає наука дефектологія.

Зрідка можуть спостерігатися вади вимови, які є результатом якоїсь вади мовного апарату.

### Основні риси літературної вимови

#### Вимова голосних звуків

1. Під наголосом усі голосні української мови вимовляються чітко й виразно: [БЕ'РЕГ], [ШЧ'ІТКА], [МА'СКА], [ТАБЛИ'ЧКА], [ВУ'ЛИЦ'А].

2. Голосні [А], [І], [У] не зазнають якісних змін і в ненаголошеній позиції: [МА'ТИ] — [МА]Е'ТОК, [П'ІШО'Ў] — [П'І'ШКИ], [П'ІДКРУ'ТИТИ] — [ВУ'СА].

3. Вимова голосного [О] є виразною й чистою у більшості ненаголошених складів, крім випадку, коли після складу з ненаголошеним [О] йде склад з наголошеним [У]. Тоді вимова О наближається до У: КОЖУХ — [КО<sup>У</sup>ЖУ'Х], ГОЛУБКА — [ГО<sup>У</sup>ЛУ'БКА], ЗОЗУЛЯ — [ЗО<sup>У</sup>ЗУ'Л'А].

4. Ненаголошений [Е] вимовляється з наближенням до [И]. Сильніше Е наближається до [И] перед складом з [І], [И]. [У]: [БЕ<sup>И</sup>Р'ІТ'], [БРЕ<sup>И</sup>СТИ'], [БЕ<sup>И</sup>РУ'], [НЕ<sup>И</sup>СУ'].

Слабшим є наближення [Е] до [И] перед складом з [О], [А] і особливо [Е]: [МЕ<sup>И</sup>ТА'], [ПРИБЕ<sup>И</sup>РЕ'ЖНИЙ].

5. Ненаголошений [И] вимовляється з наближенням до [Е]. Сильніше [И] наближається до [Е] перед складом з [Е] та [А]: [ПИ<sup>Е</sup>САЛИ], [ЧИ<sup>Е</sup>ТА'ЛИ], [ПИ<sup>Е</sup>СЕ'МНИЙ].

Меншим є наближення [И] до [Е] перед складом з [О], [У] і особливо з [И] та [І], а також у кінці слова: [ПИ<sup>Е</sup>ШУ'], [ПРИ<sup>Е</sup>ШЛО'], [СИ<sup>Е</sup>ДИ'].

#### Вимова приголосних звуків

1. Дзвінкі приголосні перед глухими вимовляються дзвінко: [ОБША'РИ<sup>Е</sup>ТИ], [СТЕ'ЖКА], [ЛО'ЖКА], [САДКА'], крім [Г], який у ряді слів змінюється на [Х]: [К'Г'ХТ'І], [Н'Г'ХТ'І], [ЛЕ'ХКО], [Д'ОХТ'У].

2. Дзвінкі приголосні у кінці слова не оглушуються: [САД], [Д'ІД], [В'ІЗ], [ВУЖ].

3. Прийменник **З** і префікс **З-** перед глухими приголосними вимовляється як **С**: [С ХА'ТИ], [С Ц'ПИ'ТИ], [С:У'НУТИ].

Префікси **РОЗ-**, **БЕЗ-** перед глухими приголосними мають

подвійну вимову: вони вимовляються як РОЗ- та БЕЗ- при повільному темпі мовлення [РОЗТИ<sup>Е</sup>СНУТИ], [БЕ<sup>И</sup>ЗПЕ'КА], і як РОС- та БЕС- при швидкому темпі мовлення: [БЕ<sup>И</sup>СКОНТА'КТНИЙ], [РОСТ<sup>Е</sup>СНУТИ].

4. Глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова набувають артикуляторних особливостей дзвінких звуків (результат асиміляції за участю голосу): [МОЛОД'БА'], [ПРО'З'БА], [ВОГ'ЗА'Л].

5. Губні, неподовжені шиплячі та задньоязикові приголосні вимовляються твердо: [ЖО'ЎТИЙ], [ША'ПКА], [ГО'ЛОС].

У випадку, коли ці звуки стоять перед [П], вони вимовляються пом'якшено: [В'ІКНО'], [Г'ІЛКА], [К'ІЛО'К].

Подовжені шиплячі вимовляються як пом'якшені перед [П] та перед [А], [У], які позначаються літерами Я, Ю: [Н'ІЧ':У], [УЗБ'ІЖ':І].

6. Зубні приголосні [Д'], [Т'], [З'], [С'], [Ц'], [Н'] перед наступним м'яким приголосним вимовляються м'яко (результат асиміляції за м'якістю): [Д'Н'І], [МО'ГУ'Т'Н'ІЙ], [К'ІН'С'КІЙ]. Так само м'яко ці звуки вимовляються перед [П]: [Д'ПІ], [Н'ІС], [Ц'ІНА'], [Т'ІЛО].

7. Африката [Ц] у кінці українських слів вимовляється м'яко: [ХЛО'ПЕЦ'], [ГАМАНЕ'Ц'], [ТА'НЕЦ'].

8. Африкати [ДЗ], [ДЗ'], [ДЖ] вимовляються зливо: [ДЗІ'ГА], [ДЗЕ'РКАЛО], [ДЖМ'ІЛ'], [ДЖЕ'РЕ'ЛО].

9. У суфіксах -СЬК-, -ЦЬК-, -ЗЬК- приголосні [С'], [Ц'], [З'] вимовляються завжди м'яко: [ПРИ'ЛУ'Ц'КИ'І], [КИ'ІЇ'С'КИ'І], [ПАРИ'З'КИ'І].

10. Сполучення приголосних у дієслівних формах другої особи однини на -ЖСЯ, -ЧСЯ, -ШСЯ вимовляються як [З'С'А], [Ц'С'А], [С':А]: [НЕ ЎР'ІЗ'С'А], [НЕ МУ'Ц'С'А], [С'М'ІЄ'С':А].

11. Сполучення -ТЬСЯ у дієсловах другої особи множини наказового способу та третьої особи однини теперішнього часу дійсного способу вимовляється як [Ц':А]: [УЧ'ІЦ':А], [С'М'ІЄ'Ц':А], [КУПА'ЄЦ':А].

12. Сполучення літер ЖЦ, ШЦ, ЧЦ вимовляється як [З'Ц'], [С'Ц'], [Ц':] в іменникових формах: давальному і місцевому відмінку однини іменників першої відміни та в називному відмінку множини іменників чоловічого роду другої



відміни та в місцевому відмінку однини іменників середнього роду другої відміни: [ДІ'З'Ц'І], [ПЛ'АС'Ц'], [БАЛА'Ц':І], [ЗАПОР'ТЗ'Ц'І], У ЯБЛУЧЦІ — [У ЈА'БЛУЦ':І].

### Вимова слів іншомовного походження

У запозичених словах голосні й приголосні звуки в основному вимовляються за нормами, які властиві українській літературній мові. Однак існують деякі особливості вимови слів іншомовного походження в українській літературній мові.

Найважливіші з них такі:

1. Ненаголошений [О] перед складом з наголошеним [У] вимовляється чітко, без наближення до [У]: [КОРУНДОВИ <sup>І</sup>].

2. На початку слова і після голосного не спостерігається наближення до [И] у вимові ненаголошеного [Е] та наближення до [Е] у вимові ненаголошеного [И]: [ЕКСПЕ<sup>И</sup>ДИЦ'ІЈА], [ДЕА'Л'НИ <sup>І</sup>]. В інших випадках таке наближення є, і ненаголошені [Е] та [И] вимовляються відповідно до правил української вимови: [ДИ<sup>Е</sup>РЕ'КТОР], [ДЕТЕ'КТОР].

3. Перед голосним [І] в середині слова властива вимова приголосного [j]: [МОЗА'jКА], [ЕГОj'СТ]. Але якщо [І] належить до кореня слова, а голосний, що стоїть перед ним, до префікса, то звук [j] не вимовляється: [ДОІСТОРИ'ЧНИ <sup>І</sup>], [ВСЕІСЛАНДС'КІ <sup>І</sup>].

4. Приголосний [Ц] у кінці іншомовних слів вимовляється твердо: [ПЛАЦ], [ШПРИЦ], [ПАЛА'Ц].

5. Сполучення літер ДЖ, ДЗ вимовляються як один звук-африката у словах англійського та норвезького походження: [ДЖЕ'МПЕР], [ДЖИГ'ІТ], [ДЖА'БЛУ'Л], [ДЖУ'ГЛ'І], [ДЖЕ'НТЛ'МЕН].

6. В іншомовних словах існує подвійна вимова літери Г: як фрикативний [Г] і як задньоязиковий проривний [Г] у словах типу АГЕНТ ( [АГЕ'НТ] і [АГЕ'НТ] ), ГРАФОМАН ( [ГРАФОМА'Н] і [ГРАФОМА'Н] ), ГЕОГРАФІЯ ( [ГЕОГРАФ'ІЈА] і [ГЕОГРАФ'ІЈА] ).

7. Перед [Е] приголосні в іншомовних словах вимовляються твердо: [ЛЕ'КЦ'ІЈА], [МЕРКАНТИ'Л'НИ <sup>І</sup>], [ЛІТЕРАТУ'РА].

Одним із поширених випадків порушення орфоепічних норм є неправильне наголошування слів. Особливо в умовах засилля російської мови усіх засобів ЗМІ наголос слова російської мови переходить на українське слово, у результаті й маємо неправильне наголошування слів. Наведемо слова, що в російській мові наголошуються інакше (правильна вимова): **болоти́стий, боро́давка, верба́, верете́но, ви́соко, відсто́яти, вітчи́м, вуди́ла, ву́дити, вузьки́й, гороши́на, граблі́, допі́зна, доще́чка, дро́ва, за́гадка, за́мазка, коро́мисло, низина́, нови́й,**

**нудни́й, обру́ч, о́бстріл, о́лень, пара́ (стан води), па́ра (двоє) пара́ліч, пере́кис, пере́пис, перехідни́й, пе́рчити, петля́, пісни́й, питни́й, по́друга, по́каз, при́чіп, при́язнь, при́ятель, про́різ, п'яни́ця, руко́пис, роз́пад, се́рдити, сере́дина, сли́на, тов́питися, товсти́й, трудни́й, чергови́й, черстви́й, шовко́вий, ясно́вий.**

Розділ мовознавства, що вивчає співвідношення між буквами і звуками, називається **графікою** ( від гр. *Grapho – пишу*). Під графікою також розуміють сукупність усіх – друкованих і писаних - писемних засобів тої чи іншої мови. Це букви, цифри, розділові, математичні знаки.

**Буква** – це графічний знак у системі алфавіту певної мови, який служить для позначення на письмі звука.

Букви укладаються в алфавіт.

Алфавіт (азбука, абетка) – це сукупність літер, розташованих у порядку, властивому для певної мови.

### **Українська графіка**

Українська графіка досліджує графічну систему української мови. Український алфавіт налічує 33 букви, які розміщені за певним традиційно усталеним порядком. Українська графічна система нескладна для засвоєння і повністю забезпечує потреби писемного спілкування. Букви нашої азбуки поділяються на великі і малі. Кожна буква алфавіту має певну назву:

**Аа (а), Бб (бе), Вв (ве), Гг (ге), Гг (ге), Дд (де), Ее (е), Єе (є), Жж (же), Зз (зе), Ии (и), Іі (і), Її (ї), Йй (й), Кк (ка), Лл (ел), Мм (ем), Нн (ен), Пп. (пе), Рр (ер), Сс (ес), Тт. (те), Уу (у), Фф (еф), Хх**

**(ха), Цц (це), Чч (че), Шш (ша), Щщ (ща), Ъь ( м'який знак), Юю (ю), Яя (я).**

Українська графіка – це фонографічне письмо, основним принципом її є дотримання відповідності між буквою і звуком:

**БУКВА == ЗВУК**

Однак у графіці є й відхилення від цього принципу. Щодо відповідності принципу **БУКВА == ЗВУК** українська графічна система має такі характерні риси:

1. Відповідність **БУКВА == ЗВУК** зберігається :

а) для букв **А, О, У, І, Е**: *мало, летіти, вулик*;

б) для більшості букв на позначення приголосні: **Б, В, Г, Ґ, Д, Ж, З, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, Ф, Х, Ц, Ч, Ш**: *бігти, сказати, жене*.

2. Одна буква передає два звуки : **БУКВА == ЗВУК + ЗВУК** у випадках:

а) у позиції на початку слова й складу букви **Я, Ю, Є**, передають два звуки: [j a], [j y], [j e] : *яма – [ja`ma], юний – [ju`ний] , сім'я – [c`імja`]*;

б) у будь-якій позиції букви **Ї** та **Щ** передають два звуки : *щавель – [шчаве`л'], дощ – [дошч], солов'ї – [солговїї'], їжа – [її`жа]*.

3. Іноді дві букви можуть передавати один звук :

**БУКВА + БУКВА == ЗВУК.**

Це буває у сполученнях букв **Д і Ж** та **Д і З**. Якщо ці букви входять до однієї і тієї ж частини слова ( кореня, суфікса), то передають один звук – африкату: *дзеркало – [дзе`ркало], їжджу – [її`жджу]*.

Коли ці букви належать до різних структурних частин слова, наприклад, **Д** – до кореня, **Ж** – до суфікса або **Д** – до префікса, а **З** – до кореня, то кожна з цих букв передає окремий звук: *підживити – [піджи`ви`ти], надзелень – [на`дзе`ле`н']*.

4. Буква **Ь** (м'який знак) ніколи не передає звука, а на письмі позначає м'якість попереднього приголосного: *сіль – [с`іл'], вільний – [в`іл`ний]*.

В окремих випадках не означають звуків навіть ті букви, які звичайно в інших словах завжди передають звуки. Так, у словах *шістнадцять, чотирнадцять* не передають звуків букви **Т** та **Д** : *[ш`існа`ц`ат'], [чотирна`ц`ат']*.

У словах іншомовного походження типу *студентський, президентський* не вимовляється Т: [студе`нс`кий], [президе`нс`кий].

### **Обов'язкова література**

#### **Орфоепія**

1. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. - К.: Вища школа, 1997. - С.81 - 85.
2. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. - К.: Вища школа, 1987. - С. 51-57.
3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина І. - К.: Вища школа, 1972. - С.153-162.
4. Курс сучасної української літературної мови. - Т. 1. // За ред. Л.А. Булаховського. - К.: Рад. школа, 1951. -С. 158 - 201.
5. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - С. 22-25.
6. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. - К.: Вища школа, 1994. - С.83-101.
7. Українська мова. Енциклопедія. - К.: Українська енциклопедія ім.М.П.Бажана.-2000.- С. 411-412.
8. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. - К.: Літера, 2000. - С. 18-80.
9. Ющук І. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 59 – 148.
10. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 52 – 59, 81 – 105.

### **Обов'язкова література**

#### **Графіка**

1. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Тоцька Н.І., Плющ М.Я. Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – Л.: Вища школа, 1997. – С.86 – 88.
2. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Частина 1. – К.: Вища школа, 1972. – С. 162 – 168.
3. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 1997. – С. 31 – 36.

4. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000. – С.45, 111 -112, 292 - 293.
5. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 85 – 94, 111 - 120.
6. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 106 – 113, 156 – 210.
7. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 85 – 94, 111 – 120.
8. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.36 – 41.
9. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> параграфи 7, 138 (апостроф), 26,27, 139 (м'який знак).

#### *Додаткова література*

1. Боровський А.Є. Біля джерел слов'янської писемності // Українська мова і література в школі. – 1982. - № 10. – С. 38 – 42.
2. Висоцький С.О. Азбука з Софійського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. – 1976. - № 4. – С. 74 – 83.
3. Висоцький С.О. Київська писемна школа 10 – 12 ст. – Вид-во М.П.Коця, Львів – Київ – Нью-Йорк, 1998. – 246 с.
4. Замаровський Войцех. Сім чудес світу. – К.: Веселка, 1972. – С. 17 – 85.
5. Зиндер Л.Р. Очерк общей теории письма. – Л., 1987.
6. История письма: Эволюция письменности от Древнего Египта до наших дней. - М.: Изд-во Эксмо; СПб, 2002. – 400с.
7. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.
8. Радченко О. Софія Київська, Софія українська // Дивослово. – 1995. - №1. – С. 34 – 37.
9. Сказание черноризца Храбра «О письменах» // Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981. – С. 102 – 105.
10. Славянская письменность и ее исторические судьбы // Вестник С. – Петерб. ун-та. – 1994. – Вып. 4. – История языкознания: Литературоведение. – С. 37 – 44.

11. Стингл М. Тайны индейских пирамид. – М.: Прогресс, 1982. – 248 с.
12. Ткачук О.В. З історії розвитку графіки // Дивослово. – 2000. - № 1. – С. 16 – 20.
13. Утевська Паола. Невмирущі знаки. – К.: Веселка, 1976. – 264 с.
14. Уханова Е.В. У истоков славянской письменности. – М.: Муравей, 1998. – 235 с.
15. Фридрих Иоганес. История письма. – М.: Наука, 1979. – 464 с.
16. Щепкин В.Н. Русская палеография. – М.: Наука, 1967. – 224 с.

## Лекція 6

### Тема Орфографія

**Мета:** розглянути питання про орфографію як розділ мовознавства, поглибити знання про орфограму, важливість дотримання орфографічних норм та охарактеризувати принципи української орфографії. Опрацювати засади та правила орфографії в українській мові.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** принципи української орфографії, основні засади та правила української орфографії.

**Самостійна робота студентів:** опрацювати питання та законспектувати правила написання великої літери у власних назвах.

**Ключові слова:** орфографія, орфограма, фонетичний, морфологічний, історичний, диференціюючий принципи орфографії, правила написання великої літери, іншомовних слів, складних слів, префіксів, суфіксів; перенос слів .

### План

1. Українська орфографія як розділ мовознавства про загальноприйняті правила написання слів.
2. Принципи української орфографії: фонетичний, морфологічний, історичний, диференціюючий.
3. Уживання великої літери.
4. Написання складних слів.
5. Правопис прізвищ і географічних назв.
6. Правопис найуживаніших префіксів та суфіксів.
7. Правопис слів іншомовного походження.
8. Правила переносу з рядка в рядок. Орфографічні і технічні правила переносу. Графічні скорочення слів.

## Методичні рекомендації щодо самопідготовки

Вивчення вузівського розділу орфографії побудовано на основі шкільного курсу орфографії. Тому студент повинен поновити знання орфографічних правил, набуті у школі. Однак деякі труднощі виникатимуть у зв'язку з запровадженням нового українського правопису 2019 року. Усі правила варто опрацювати за новою редакцією правопису. Для цього слід скористатися інтернет-посиланням:

<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> .

На цьому ресурсі вміщено повний текст нового українського правопису. У видавництві «Фоліо» з'явилась книга «Український правопис» вартістю 145 грн. За бажанням її можна прибати у книгарнях міста й області.

### Тезаурус

**Орфографія** ( від гр. orthos – прямий, правильний і grapho – пишу) – це розділ мовознавства, що розглядає систему правил щодо способів передачі звукової мови на письмі.

Одиницею орфографії є **орфограма** – правильне написання, яке вибирається з ряду можливих написань і відповідає принципам орфографії та її правилам. Наприклад, слова *Хом'як, Прут, Десна* пишемо з великої літери на означення географічних назв; пишемо *великий, перина*, хоч ненаголошені Е збігаються за звучанням з **И**.

Орфографія будь-якої мови базується на певних принципах, вироблених у процесі історичного розвитку письма. Українській орфографії властиві такі принципи: фонетичний, морфологічний, історичний та диференційоване написання.

**Фонетичний принцип** полягає в тому, що слова на письмі передаються так само, як вимовляються в літературній мові. У написанні таких слів діє принцип ФОНЕМА = ЛІТЕРА : *рана, лава, лицар*.

За фонетичним принципом пишуться:

1. Букви **О** та **Е** після шиплячих: *вечера, жениться, пшениця, вечора, жонатий, пишно*.

2. Буква **А** в словах перед складом з наголошеним **А**: *багатий, гарячий, калач, хазяїн, багрянний*.

3. Префікс **с-** перед **К, П, Ф, Х**: *казати, спитати, сфотографувати, стихнути, спинити*.

Написання **с-** перед приголосними є відбиттям на письмі результатів асиміляції за участю голосу (оглушення).

4. Спрощені групи приголосних: *тиснути, проїзний, гончар, серце, щасливий, скляний, масний, тижневик*.

Але за фонетичним принципом не пишуться слова, у яких результати спрощення на письмі не відбиті: *студентський, контрастний, шістнадцять*.

5. Суфікси **-ств-, -зтв-, -цтв-, -ськ-, -цьк-, -зьк-** в іменниках та прикметниках, утворених від слів з кінцевим основи **Г, Ж, З, К, Ч, Ц, Х, Ш, С**: *птаство, боягузтво, убозтво, козацтво, чеський, Петербурзький, Буцацький, Празький*.

**Морфологічний принцип** забезпечує збереження на письмі значущих частин слова – морфем – незалежно від їх звучання.

Наприклад, **учишся** звучить як [учи`с`а], а на письмі відповідно до морфологічного принципу написання передається з дотриманням морфем уч-иш-ся, хоч у вимові звучання [Ш] та [С'] збігається.

За морфологічним принципом пишуться:

1. Ненаголошені **Е** та **И**: *весна, зелений, рибалка, бриніти*.

2. Ненаголошена **О** перед складом з наголошеним **У**: *голубка, лопух, зозуля*.

3. Глухі приголосні перед дзвінками: *боротьба, просьба, вокзал*.

4. Прийменник **З** перед словами, що починаються з букв на означення глухих приголосних: *з хати, з фабрики, з Павлом, з татом*.

5. Прийменник **З** та **БЕЗ** перед словами, що починаються з букв на означення шиплячих приголосних: *з жартами, з шубою, без шапки, без щавлю*.

6. Префікси **пре-, при-**: *премудрий, предобрий, прилетіти, приведений*.

7. Дієслова на **-шся, -ться**: *миєшся, смієшся, зустрічається*.



8. Слова типу *шістнадцять, кістлявий, пестливий, контрастний, студентський*, у яких спрощення на письмі не відбите.

**Історичний або традиційний принцип** полягає в тому, що слова передаються на письмі у відповідності до традиції їх написання, тобто так, як вони писалися раніше, що не відповідає ні вимові, ні морфемній структурі сучасного слова.

За історичним принципом в українській мові пишуться:

1. Сполучення літер **ДЖ, ДЗ** на означення африкат: *джерело, дзеркало, дзьоб*.

2. Буква **Щ**, яка завжди на письмі передає два звуки – [Ш] і [Ч]: *щастя, щавель, щebetати*.

3. Букви **Я, Ю, Є, Ї**, що позначають два звуки, на позначення яких в алфавіті є інші букви: **Я=ЙА, Ю=ЙУ, Є=ЙЕ, Ї=ЙІ**: *яма, Юрій, Євген, солов'ї*. Так, слово **сім'я** без дотримання традиційного написання можна було б передати на письмі як **сімйа**.

4. За традицією в словах *леміш, левада* пишеться **Е**, а в словах *кишеня, комин, лиман* – **И**.

5. М'який знак, який не позначає жодного звука, а тільки передає м'якість попереднього приголосного: *вільний, материнський*.

**Диференціюючий принцип** служить для розрізнення написання однакових за звучанням, але різних за смыслом слів та словосполучень. До диференціюючих написань належить уживання малої та великої літери, написання слів разом, окремо та через дефіс. Так, дотримуючись диференційованого написання, **ПРУТ** потрібно написати з великої літери в тому випадку, якщо це слово означає назву річки в Карпатах, і з малої літери, якщо воно вжите в значенні *тонка дерев'яна галузка*. Слово **ПОТІК** напишемо з великої літери, якщо воно в тексті виступає як назва населеного пункту – топонім, або ж з малої літери, якщо воно матиме значення *течія води, що випливає з джерела і пливе вузьким річищем*.

Диференціюючий принцип використовуємо і в написанні слів **ПО-МОЄМУ і ПО МОЄМУ**.

Український правопис спирається на три засади вживання великої літери.

**Інтонанційна** засада полягає у написанні великої літери на початку речення чи тексту. Так само, як крапка сигналізує про закінчення речення, велика літера інформує про початок тексту, а

тому, на думку Ю.О.Карпенка, велику літеру в таких випадках можна вважати своєрідним інтонаційним знаком.

**Стилістичне** вживання великої літери пов'язане з гамою почуттів піднесеності, поваги, ввічливості. Відповідно до цієї засади велика літера вживається у написанні назв найвищих посад, слів **Батьківщина, Людина, Правда, Ви** та ін. У таких випадках вживання великої літери пов'язане не з семантикою слова, а зі стилістичним його забарвленням.

**Семантична** засада вживання великої літери пов'язана з поділом іменників на власні і загальні назви: з великої літери пишуться власні назви, з малої літери – загальні назви.

### *Обов'язкова література*

1. Бусел В.Т. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики. – К.: Ірпінь, 2003.
2. Грищенко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997.- С.88-97.
3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Частина І. – К.: Вища школа, 1972. – С. 168-181.
4. Українська мова. Енциклопедія. –К.: Вид-во „Укр. Енциклопедія”, 2000. – С.410-411.
5. Український правопис. – К.: Наукова думка, 1998.
6. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 113 – 192.
7. Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С. 94-102.
8. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.41 – 57.
9. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> параграфи 19, 35, 45-64.

### Лекція 7

#### Тема Лексикологія

**Мета:** дати характеристику лексикології як розділу мовознавства, з'ясувати взаємозв'язок слова і поняття, розглянути явища моносемії та полісемії, омонімії, синонімії, антонімії;

іншомовну лексику, активну і пасивну лексику; діалектизми, жаргонізми, емоційно забарвлену лексику.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** лексичне та граматичне значення слова, моносемічні та полісемічні слова в українській мові, синоніми, омоніми, пароніми, склад лексики з історичного погляду, за вживанням та за емоційно-експресивним насиченням.

**Самостійна робота студентів:** з'ясувати за енциклопедією “Українська мова” питання про слова, які завжди є моносемічними, Виписати з тлумачного словника зразки полісемічних слів (5-6 прикладів). Виписати з текстів підручників для 3-4 кл. зразки полісемічних слів. Дібрати і виписати зі словників приклади синонімічних, омонімічних та антонімічних слів. З'ясувати наявність власне українських слів у казках для молодшого шкільного віку (за читанками для 1-4 класу) . Знайти і проаналізувати ( встановити значення та походження) запозичені слова у текстах “Читанки” для 4 класу. Проаналізувати фольклорні твори з “Читанки” для 3 і 4 класу, знайти у текстах застарілі слова, встановити їх значення за тлумачним словником .

Дібрати 15 прикладів -зразків говірки рідного села (міста) за схемою: а) слово у говірці; б) значення ; в) літературний відповідник. Дібрати зразки жаргонізмів студентського жаргону. Спостереження за мовою дітей 2-3 класу. Описати найбільш частотні лексеми-діалектизми.

**Ключові слова:** слово,, поняття, лексичне значення слова, граматичне значення слова, однозначне слово, багатозначність; омонім, омоформ, омограф, омофон, паронім, синонім, синонімічний ряд, антонім, антонімічна пара; корінна лексика, прайндоевропейська, спільнослов'янська, спільносхіднословянська, власне українська лексика. Лексичні запозичення з інших мов. Активна і пасивна лексика. Лексика з емоційно-експресивного погляду.

## План

1. Предмет і завдання лексикології української мови. Словникове багатство української мови.
2. Слово як основна одиниця лексичної системи. Слово і поняття. Лексичне значення слова. Повнозначні і неповнозначні.

слова.

3. Однозначні і багатозначні слова. Пряме й переносне значення слова. Типи переносних значень слів: метафора, метонімія.

4. Омоніми та їх типи: лексичні і граматичні (омоформи, омографи, омофони) омоніми. Розмежування явищ омонімії та багатозначності. Пароніми, їх різновидності.

5.Синоніми. Типи синонімів. Поняття про синонімічний ряд. Творення синонімічних рядів багатозначними словами. Стилїстична роль синонімів.

6.Антоніми. Антонімічні пари.. Творення антонімічних пар багатозначними словами. Стилїстична роль антонімів. Слова, що не утворюють антонімічних пар.

7.Лексика сучасної української мови з точки зору її походження та розвитку.

8. Лексичні запозичення з інших мов:

А)запозичення зі слов'янських мов;

Б ) запозичення з грецької і латинської мов;

В) запозиченн з англійської та німецької мов;

Г) запозичення з інших мов.

9. Активна і пасивна лексика.

10. Лексика української мови з емоційно-експресивного погляду.

### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

До цього заняття студенту варто поновити з шкільної програми знання про багатозначні слова, пряме та переносне значення слів. На самостійну роботу передбачено виписати з тлумачного словника зразки полісемічних слів. Для цього варто користуватись на сьогодні найбільш повним тлумачним словником української мови: Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун». – 2002. – 1440 с. або ж доповненим перевиданням 2004 та 2006 рр. Після ознайомлення з теоретичним матеріалом про полісемію в українській мові можна переходити до роботи зі словником. Спочатку потрібно з'ясувати головні принципи, за якими укладений даний тлумачний словник, та будову його словникових статей (С. ІУ – УІІІ). Далі можна починати підбирати слова. При цьому варто у першу чергу звертати увагу на такі слова, що мають не менше 4 – 7 значень, надаючи

перевагу іменникам та прикметникам (у словах цих частин мови найбільш яскраво простежуються процеси полісемії). Виписувати з кожної словникової статті потрібно не лише тлумачення значення слова, а й ілюстрації щодо його вживання з літератури, а при нагоді добирати власні приклади на вживання даного слова у певному значенні.

У темі розглядаються і питання походження і розвитку української лексики. Маючи праїндоевропейські корені, українська мова зберегла лексеми праїндоевропейського періоду. Щоб переконатись у наявності таких найдавніших слів у складі сучасної лексики, студент повинен пригадати з занять іноземної мови (тієї, яка вивчалась за шкільною програмою: англійської, або німецької, іспанської, італійської, французької чи ін.) або ж ще раз заглянути до словника і з'ясувати значення таких слів: *мати, батько, брат, син, сонце, корова, вовк, лис, дуб, береза, клен, вишня день, ніч, вечір, ведмідь, пес, кінь, дятел, білий, добрий, злий, лукавий, багатий, собака, білка, кішка, яструб, жайворонок, сковорода, скатерть, дружина, рада, галушки, вареники, паляниця, гопак, кремезний, яскравий, чарівний, коханий, дешевий, куций, відважний, теревити.*

Заняття розглядає запозичену лексику. До цієї лекції студент поновить знання про запозичені слова в складі української мови, яких він набув у школі під час вивчення курсу української мови. На самостійну роботу виноситься написання реферату «Українсько-польські мовні зв'язки». Тісні соціально-культурні зв'язки між Україною і Польщею, територіальна близькість, історичні умови розвитку цих двох країн зумовили й певні мовні впливи польської мови на мову українців, особливо Західної України, що спостерігається і в сучасній мові україномовних носіїв. Написання реферату слід розпочинати з опрацювання статей УМЕ: «Україністика в Польщі» - с. 653 – 654; «Українська мова в Польщі» - с. 672.

Далі можна добирати літературу самостійно та використати такі джерела:

1. Ващенко В.С., Поповський А.М. Самобутні тенденції у розвитку мови. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – 44с.
2. Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича і З. Кузелі: Репринтне вид. 1949 р.: В 2-х т. – Т.1 – 2. – К., 1994.

3. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. – К.: Наук. думка, 1965. – 311 с.
4. Закревська Я. Проблеми української мови за межами України // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – С.143 – 147.
5. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови: Репринтне вид. 1949 р. – К.:Либідь,1995. – 294 с.
7. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К.: Академія, 2001.
8. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. Думка, 1993. – 200 с.
9. Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К., 1990.
10. Филін Ф.П. Образование языка восточных славян. – М.- Л., 1962.
11. Филін Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков: Историко-диалектологический очерк. – Л., 1972. – 655 с.

## Тезаурус

**Лексика** – ( від гр. *Lexikos* – *словесний, словниковий*) – це сукупність слів певної мови, її словниковий склад.

**Лексикологія** – це розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад мови.

**Лексичне значення слова** - це зміст слова, що становить відображення або фіксацію елемента дійсності у свідомості, який цим словом позначається.

**Граматичне значення** – це додаткове значення слова, яке показує на відношення та зв'язки даного слова з іншими словами тексту.

**Повнозначні** (самостійні) – це слова, які мають лексичне значення. Для них обов'язкова наявність і лексичного, і граматичного значення.

**Неповнозначні** (службові) – це слова, які не мають лексичного значення, не виконують номінативної функції.

**Однозначними** називаються слова, яким властиве одне й те ж лексичне значення у будь-якому контексті.

**Багатозначними** називаються слова, які можуть набувати різних значень залежно від тексту.

**Багатозначністю**, або **ПОЛІСЕМІЄЮ** (від гр. *poly-* багато і *sema* - знак) називається властивість слова вживатися в різних значеннях.

**Пряме** - це значення слова, яке безпосередньо пов'язане з відображенням змісту об'єктів дійсності.

**Переносне (непряме)** значення слова твориться за рахунок мовби перенесення значення – назви чи ознаки – на іншу ознаку чи явище.

**Метафора** виникає внаслідок того, що назва предмета чи явища переноситься на інший предмет за подібністю ознак чи форми: *поїзд іде, сонце усміхається*.

**Метонімія** – це перенесення значення слова на основі внутрішніх чи зовнішніх зв'язків між цими предметами, тобто перенесення значення слова за суміжністю ознак чи властивостей: *читати Шевченка, вивчати Івана Франка*;

**Синекдоха** створюється на основі кількісної заміни понять: назва частини предмета вживається на означення цілого предмета: *мати плечі, берегти копійку*.

**Омоніми** ( гр. *homos-* однаковий і *опута* – ім'я) це слова, однакові за звучанням, але різні за значенням.

**Лексичні** – це такі омоніми, які мають однакове звучання в усіх граматичних формах

**Граматичні омоніми поділяються на:**

**Омоформи** – це омоніми, що виникли внаслідок збігу звукового складу граматичних форм різних частин мови.

**Омографи** – це різні за значенням слова, що мають однакове написання, але різняться вимовою.

**Омофони** – це однакові за звучанням, але різні за написанням слова. Вони збігаються за звучанням, але мають різний фонемний склад.

**Пароніми** (від гр.*Para* – біля і *опута* - ім'я ) це слова, різні за значенням, але подібні за звучанням.

**Синоніми** – (від гр.*synonymos* - однойменний) – це слова, різні за звучанням, але близькі або й однакові за значенням .

**Синонімічний ряд** – це група слів – синонімів, об'єднаних спільним лексичним значенням. Синонімічний ряд будується за такою схемою:

*Стрижневе слово ----- синонім ----- синонім ----- синонім ----- синонім ----- синонім ----- синонім і т.д.*

**Семантичні** синоніми – це є слова, що відрізняються одне від одного логічними відтінками значень.

**Стилістичні** синоніми – це слова, які мають тотожне значення, але різне стилістичне забарвлення значень.

**Семантико-стилістичні** синоніми – це слова-синоніми, що відрізняються один від одного як додатковими відтінками у значеннях, так стилістичним використанням.

**Контекстуальні** синоніми - це слова, що утворюють синонімічні зв'язки лише в певному контексті

**Фразеологічні** синоніми - вирази, що становлять стійкі мовні звороти: *бити – піднімати руку, наминати боки* .

**Антоніми** - це слова з протилежним значенням ( від гр.*anti* - проти і *опута* - ім'я). Антоніми творять *антонімічну пару*.

**Антонімічні пари не творять:**

1. Серед іменників антонімічність невластива більшості назв конкретних предметів: *пальто, лан, вікно, гребінь*, назв істот: *тигр, заєць, ластівка*.

2. До певної групи якісних прикметників:

а) які означають кольори (крім контрастних): *зелений, сірий, жовтий* (але: *білий – чорний, темний – світлий*).

б) які означають відтінки кольорів: *темно -жовтий, брудно-білий*.

3. Числівники: *дев'ять, п'ять, тридцять шість*.

4. Складні слова: *світловодолікування, п'ятизарядний, газозварювальний*.

5. Слова, вжиті в переносному значенні, можуть втрачати здатність утворювати антонімічні пари: *великий Чайковський, світлі мрії, ясна пам'ять*.

6. Прийменники як слова, що не мають або майже повністю втратили лексичне значення, можуть об'єднуватись в антонімічні пари тільки в сполученні з повнозначними частинами мови: *до берега – від берега, над столом – під столом*.

Слова **праїндоевропейського походження**. наявні у мові народів, які жили або живуть на території Європи та Південно-Східної Азії і виникли у період функціонування так званої праїндоевропейської мови. Це найдавніші слова в сучасній



українській мові і означають найбільш необхідні предмети, явища, поняття, дії: *день, мати, молоко*.

Слова **спільнослов'янського походження** успадковані українською мовою з періоду так званої слов'янської мовної єдності. Лексика спільнослов'янського походження успадковані українською мовою і всіма слов'янськими мовами. Слова цього періоду означають поняття, явища і предмети, тісно пов'язані з повсякденним життям людини: *ведмідь, пес, плуг*.

Слова **спільносхіднослов'янського походження**. Це слова, характерні лише для східнослов'янської підгрупи мов: української, російської та білоруської: *батько, дядько, племінник; риболов, мельник*;

**Власне українські** слова становлять найбільшу за чисельністю частину української лексики. Це слова, властиві тільки українській мові. Вони означають назви стосунків між людьми, предмети побуту, страви, звичаї, ознаки, якості, дії, час, простір: *дружина, рада, галушки, вареники, паляниця, гопак, кремезний, яскравий, чарівний, коханий, міркувати*.

**Старослов'янізми** – найдавніші запозичення зі старослов'янської мови - першої зафіксованої в літературних пам'ятках IX-XI ст. мови слов'ян: *страждущий, благодать, воздвигнути*.

Запозичення з **російської мови** становлять значну частину слів серед слов'янських запозичень: *гармоніст, самовар, ляц*.

Запозичення з **білоруської мови** становлять порівняно невелику частину запозичень зі слов'янських мов. Білорусизмами є слова *гарячий, качан, хазяїн*.

**Грецизми** - це запозичення з грецької мови: *ера, епоха, фізика, психологія*.

**Латинізми** – це слова, які прийшли в українську мову з латинської: *аудиторія, юриспруденція*.

**Тюркізми** – слова, запозичені з тюркських мов: *товариш, отаман, козак, кіш, шаровари*.

**Германізми** - запозичення з німецької мови : *штаб, шприц*.

Запозичення з **французької мови**: *парфуми, будуар, одеколон*.

Запозичення з **англійської мови** набули поширення в українській мові з XIX ст. і пов'язані із сферою техніки, спорту,

політики та побуту. Для англійських запозичень характерне сполучення ДЖ : *джем, джемпер, джаз*, суфікс –ИНГ: *мітинг, лізинг, маркетинг*, -МЕНТ: *дивертисмент, менеджмент*.

Запозичення з голландської мови - це слова зі сфери кораблебудування та мореплавства: *матрос, рейд, боцман*.

Запозичення з італійської мови українська запозичила у сфері музики: *алегро, стакато, капричіо*.

**Фонетичне освоєння** іншомовних слів полягає в заміні нехарактерних українській мові звуків на такі, які є в ній.

**Граматичне освоєння** іншомовних слів полягає в тому, що морфологічні форми, які не властиві українській мові, замінюються притаманними їй формами.

**Активна лексика** – це слова, зрозумілі всім носіям мови, слова, які вживаються в усіх стилях мови, в різних галузях науки і мистецтва., техніки, виробництва. Активну лексику складають також слова, які вживаються тільки певною частиною людей, що зумовлено їх спеціальністю чи професією, але ці слова є загальнозрозумілими: *аналіз, синтез, комп'ютер*.

До **пасивної** лексики належать слова, які, хоч і є зрозумілими носіям мови, постійно не використовуються в щоденному мовному спілкуванні. Це нові слова, які ще не набрали поширення, і застарілі слова.

**Застарілі слова** – це слова, які вийшли з активного ужитку і не використовуються в процесі спілкування

**Архаїзми** – це застарілі слова, які вийшли з ужитку тому, що їх витіснили з мови інші слова, однакові з архаїзмами за значенням: *оний – той, десниця – права рука, перса – груди*

**Історизми** - це слова, які вийшли з ужитку, бо зникли або застаріли предмети чи інші об'єкти, які вони означають. Історизмами є слова – назви одягу, зброї, які сьогодні не використовуються: *очіпок, кирея, самопал, спис, пістоль, лук*; назви побутових предметів: *рогач соха*; назви, пов'язані з народними звичаями, мистецтвом: *тропак, заговини*; старовинні міри ваги, довжини тощо: *гарнець, корець, верства, пуд*.

**Неологізми** – це нові слова ( гр. *Neos*– *новий*, і *logos*– *слово*). Вони з'являються в мові упродовж всього її розвитку і служать поповненню словникового складу мови.

**Загальноновживана** лексика – це слова, які є загальновідомими та вживаються усіма носіями мови.

Загальноновживана лексика – це основа лексичної системи мови, це слова, які становлять основний її лексичний фонд.

**Діалектизми** (від гр.*dialektos* – наріччя, говір) – це слова певного діалекту. Діалектною лексикою спілкуються люди певної території: *весіле, маржина, пішінка*.

**Жаргонізми** – це слова, які властиві окремим соціальним групам. Жаргонізми належать до активної лексики, але їх активне використання обмежене тільки певною групою людей.

**Стилістично нейтральна лексика** - це загальноновживана лексика, яка становить найбільшу за обсягом частину слів, що мають здатність використовуватись у будь-якому стилі літературної мови.

**Специфічно побутова лексика.** До цієї групи належать слова, що означають назви предметів побуту окремих груп людей: одягу, їжі, предметів побутового користування, елементи будівлі тощо: *січкарня, комора, возик, піч*.

**Науково-термінологічна лексика** поширена в науковій літературі в мові осіб, пов'язаних з науковою чи виробничо-технічною діяльністю: *аналіз, дослід, синтез*.

**Адміністративно-ділова лексика** – це слова, які вживаються в мові ділових паперів: *протокол, витяг з протоколу, ухвала, указ, наказ*.

**Професійна лексика** – це окремий шар слів на означення понять, пов'язаних з певною професією. Це специфічні слова, які вживаються в мові людей, об'єднаних однією професією *вікно, підсумкова оцінка*.

**Емоційно забарвлена лексика** - належать слова, що означають емоції, почуття, а також ті, що містять емоційні відтінки оцінного характеру: *ластівочка, вітрище, дідуган, дідусь*.

Лайливі слова – **вulgаризми** (від лат.*vulgaris* – звичайний, простий).

**Просторічні слова** вживаються здебільшого в усному мовленні, а також у творах художньої літератури для надання зображуваним явищам іронічної, зневажливої, фамільярної оцінки: *розчиржити, розшолопати, догупати, цмокнути, розтринькати*.

### *Література*

1. Великий тлумачний словник української мови/ Укл. В.Т.Бусел. – К., 2002.
2. Дудик П.С., Литовченко В.М. Сучасна українська мова. Завдання і вправи. – К.: Академія, 2007. – С. 40 – 50.
3. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С. Мельничука. - В 7-и т. – Т.1-3.- К.: Наук. думка, 1982.
4. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. -Частина I. – К., 1972.- С.17-71.
5. Коваль А.П. Практична стилістика сучасної української мови. – К., 1987. – С.5-102.
6. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен // Дивослово. – 2002. - № 2. – С.11-13.
7. Пономарів Олександр. Стилістика сучасної української мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 35 – 119.
8. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук.думка, 1973. – С. 5-330.
9. Грищенко А.П . та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1997.- С.98 – 225.
10. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994.- С.115-135.
11. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2000. – 752 с.
12. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С. 81 – 164.
13. Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 240 – 251, 269 – 323.
14. Юшук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2003. – С.149 – 228.
15. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С.57 – 76.

### **Додаткова література**

1. Боплан Гійом Левассер. Опис України. – Л., 1990. – С. 17 – 114.
2. Винник В.О. та ін. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.

3. Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К.: Рад. школа, 1986. – 222 с.
4. Етимологічний словник української мови /За ред. О.С.Мельничука. – В 7-и т. Т. I – IV. – К.: Наук. думка, 1985 – 2004.
5. З історії української лексикології / Д.Г.Гринчишин – відп. ред. – К.: Наук. думка, 1980. – 263 с.
6. Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення. - К.: Наук. думка, 1965. – 311 с.
7. Караванський С. Секрети української мови. – К., 1994. – 152 с.
8. Козачук Г.О. Взаємодія літературної і діалектної побутової лексики // Мовознавство. – 1985. - №2. – С. 44 -47.
9. Коломієць В.Т. Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – К.: ВШ, 1973. – 304 с.
10. Марсянова М. Лексичні запозичення українського походження в сучасній французькій мові // Питання історичного розвитку української мови. – Харків, 1962. – С. 28 – 39.
11. Медведєва Л.М. Слово як сфера взаємодії лексичних і граматичних значень // Мовознавство. – 1987. - №3. – С. 28 – 34.
12. Муромцева О.Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX - на початку XX ст. – К.: Вища школа. – 152 с.
13. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
14. Опельбаум Є.В. Українські лексичні елементи в німецькій мові // Мовознавство. – 1969. - № 3. – С. 3 – 16.
15. Полюга Л.М. Словник антонімів. – К.: Наук. думка, 1987. – 176 с.
16. Романова Н.П. Вивчення українсько-польських мовних контактів // Мовознавство. – 1972. - №4. – С. 41 – 51.
17. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. – К.: Наук. думка, 1985. – 231 с.
18. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К.: АртЕк, 2001.- 392 с.
19. Скопненко О.І., Цимбалюк Т.В. Сучасний словник іншомовних слів. – К.:Довіра, 2006. – 790 с.
20. Ставицька Леся. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К.: Критика, 2003. – 334 с.

21. Ставицька Леся. Українська мова без табу: Словник нецензурної лексики та її відповідників. – К.: Критика, 2008. – 454 с.
22. Сучасна українська мова /За ред. О.Д. Пономарева. – К.: Либідь, 1997.- С.38-77.
23. УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія / Кер. проекту О. Коваль. – К.: Всеувиго, Львів: Атлас, 2001. – 1576с.
24. Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К.: Наук. думка, 1991. – 184 с.

## Лекція 8

### Тема Фразеологія. Лексикографія

**Мета:** дати характеристику фразеології як розділу мовознавства, з'ясувати питання про класифікацію і розвиток фразеологізмів та стилістичне використання їх у сучасному мовленні; дати характеристику лексикографії як розділу мовознавства, з'ясувати питання про основні типи словників.

**У результаті проведення лекції студенти повинні знати:** значення та класифікацію фразеологізмів, джерела та стилістичне використання фразеологічних одиниць; ; що вивчає лексикографія, будову словника, типи словників.

**Самостійна робота студентів:** Спостереження над фразеологізмами у зразках фольклору для дітей: відшукати і виписати 20 фразеологізмів із фольклорних творів для дітей або з “Читанок” для ПШ, з’ясувати за словником фразеологізмів їх значення. Описати тлумачний словник за схемою: бібліографічні відомості (автор, рік видання, видавництво, обсяг), мета, основні принципи словника, особливості побудови та зразок словникової статті. Опрацювати:Огієнко Іван. Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995, с.245-269.

**Ключові слова:** фразеологізм, фразеологічні зрощення, сполучення, єдності; ідіоми і фразеологізми. Словник, словникова стаття, реєстрове слово, філологічні, енциклопедичні словники.

1. Фразеологія як розділ мовознавства. Фразеологізм. Співвідношення між лексичним значенням слова та значенням фразеологізму.

2. Типи фразеологічних одиниць (за класифікаціями В.Виноградова та Л.Булаховського).

3. Джерела української літературної фразеології. Розвиток української фразеології.

4. Предмет і завдання лексикографії. Словник як сукупність слів, розташованих у певному порядку. Будова словника.

5. Типи словників. Енциклопедичні і філологічні словники.

### **Методичні рекомендації щодо самопідготовки**

Це заняття розглядає українську фразеологію. До цієї лекції студент повинен поновити шкільні знання про те, що являє собою стійкий вираз. Потрібно вміти назвати приклад прислів'я чи приказки або іншого типу фразеологізму, віднайти його у запропонованому тексті, знати сферу використання стійких мовних виразів. Для самостійного опрацювання заплановано підготовка повідомлення на тему «Фразеологізми біблійного походження». Після опрацювання літератури, список якої передбачений до лекційного заняття, студент може звернутись до тексту Біблії і звідти виписати фразеологізми за зразком: фразеологізм , сторінка, на якій засвідчений даний вираз, далі – тлумачення значення виразу. Біблійні стійкі вирази варто погрупувати за загальним значенням, наприклад: вирази про розум та значення науки для людини, вирази, що засуджують людські гріхи та ін (студент підійде до цього етапу на власний розсуд). Значно допоможуть у виконанні цього завдання запропоновані нижче словники: Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.:ВШ, 1975. – 336 с. ; Козовик І.Я., Пономарів О.Д. Словник античної міфології. – К.: Наук. думка, 1885. – 236 с.

Заняття розглядає і лексикографію. Студент повинен з'ясувати про те, що являє собою словник як довідкова книга, а також знати, для чого використовують словники, повинен вміти назвати два-три словники, якими найчастіше користується будь-яка людина. Для самостійної роботи передбачений опис словників різних типів. Часові межі лекції не дозволяють вичерпно проаналізувати всі найважливіші словники, які сьогодні функціонують, а тому студент

повинен самостійно з ними ознайомитись. Для виконання цього завдання студент спочатку опрацює літературу, передбачену до лекційного заняття, а потім перейде до ознайомлення зі словниками. Насамперед потрібно опрацювати передмові чи вступне слово до кожного словника. У передмові, як правило, мова йде про призначення, мету створення словника, принципи та побудову словникових статей. Після ознайомлення зі вступними зауваженнями до словника можна переходити до ознайомлення із структурою словника, його змістом та опрацювати словникові статті.

### Тезаурус

**Фразеологія** - від гр. *phrasis* - *вираз, зворот мови та logos* - учення - розділ мовознавства, в якому вивчаються усталені, лексично неподільні сполучення слів.

**Фразеологізм** - це два або більше самостійних слів, неподільних лексично і стійких за змістом, які відтворюються в мові як готові словесні формули, автоматично.

В.Виноградов запропонував поділ фразеологізмів на:

Фразеологічні зрощення - це такі фразеологізми, які є семантично неподільними, і їх цілісне значення не впливає із значення слів, що входять до складу зрощення: **збити з пантелику, пекти раки.**

Фразеологічні єдності - це фразеологізми, у яких загальне значення має певний логічний зв'язок із значенням тих слів-компонентів, що входять до складу фразеологізму: **танцювати під чужу дудку, мілко плавати.**

Фразеологічні сполучення - це стійкі мовні звороти, у яких слова-компоненти мають певну самостійність: **покласти голову, розбити шцент.**

Л.А.Булаховський запропонував класифікацію, за якою усі фразеологізми поділяються на дві групи:

Ідіоми - (від гр. *idioma* - особлива властивість) - це стійкі, специфічні звороти, що означають єдине поняття: **зріти руки, п'ятами накивати.**

Фразеологізми - це стійкі мовні сполучення, які характеризуються певною змістовою цілісністю. До фразеологізмів належать прислів'я і приказки, влучні вирази з художньої літератури, крилаті вислови: **Все йде, все минає...**

Прислів'я - це короткий вислів, який має будову речення і в



стислий формі виражає повчальний зміст. Нерідко прислів'я має ритмічну будову: **як постелиш, так і виспишся**.

**Приказка** - стислий вислів, близький до прислів'я, який влучно характеризує якесь життєве явище, але не має повчального змісту **був кінь, та з'їздився**.

Джерела фразеології:

1. Фразеологічні вислови, прислів'я та приказки народного походження: **"про вовка помовка, а вовк у хату"**.

2. Вирази професійно-виробничого походження: **"сім раз відмір - один раз відріж"** (з мови кравців), **"провести артпідготовку"** (з мови військових).

3. Крилаті вислови українських письменників: **"Караюсь, мучусь, але не каюсь", "...На всіх язиках все мовчить..."**

4. Крилаті вислови письменників інших країн, перекладені на українську мову: **"Бути чи не бути"** (В.Шекспір), **"Останній із могикан"** (Ф.Купер).

5. Біблійні та євангельські вирази, які засвоювала українська мова ще з часів проголошення християнства з мови церковної літератури: **"берегти ,як зіницю ока", "бути притчею во язицех", "блудний син"**.

6. Античні вислови - древньогрецькі та древньоримські вислови: **троянський кінь** - таємний задум, підступний дарунок (грецьке), **дамоклів меч** - близька й страшна небезпека (грецьке).

7. Переклади фразеологізмів з інших мов :**дати спокій** - польське, **ставити крапки над і** - французьке, **з гуся вода ,де Макар телят ганяв, діло табак** – російське.

8. Вирази іншомовного походження, вжиті в оригіналі. Такі вирази мовою оригіналу використовуються рідко. Здебільшого це вислови з латинської мови. Наприклад: **omnia mea mecum porto- усе своє ношу з собою** .Цей вислів приписують грецькому філософу Біанту (VI ст.до н.д.). Мається на увазі, що лише духовні цінності є справжнім багатством.

За походженням фразеологізми поділяються на:

1.Фразеологізми спільнослов'янського періоду: **око за око, мати зуб на когось**.

2. Фразеологізми спільносхіднослов'янського періоду. Це здебільшого вирази з літературних творів XI - XII ст.: **лисиці брешуть на щити, іду на ви**.

3. Власне українська фразеологія становить найбільшу за

чисельністю групу фразеологізмів. У стійких мовних зворотах та висловах цього шару найкраще відбиті особливості побуту, життя, звичаї, вірування українського народу: *передати куті меду, облизня впіймати*.

4. Запозичені фразеологізми з мов інших народів: *співати дифірамби* - з древньогрецької мови.

**Лексикографія** - (від гр. **lexicon**- словник і **grapho** - пишу) - це розділ мовознавства, завданням якого є збирання слів певної мови, їх систематизація та укладання словників.

**Словник** - це зібрання слів, розташованих у певному порядку. Словник містить певного роду інформацію про слово чи поняття.

**Реєстрові** одиниці – це слова чи вирази, які є предметом пояснення в словнику.

Сукупність пояснюваних у словнику слів чи виразів становлять **реєстр словника**.

Кожне реєстрове слово чи вираз у словнику має **словникову статтю** - це текст, у якому міститься пояснення, характеристика реєстрового слова чи виразу.

**Енциклопедичні** словники містять стисло характеристику предметів, явищ, подій, відомості про видатних діячів у галузі науки, техніки, культури. У таких словниках пояснюються поняття, тобто основна увага звернена на зміст слова.

Енциклопедичні словники поділяються на **універсальні**, або загальні, які містять інформацію про найосновніші поняття з усіх сфер життя людини, і **галузеві**, або спеціальні, у яких вміщені дані тільки про якусь одну галузь науки чи культури.

**Філологічні**, або лінгвістичні словники з'ясовують значення слова або подається інша філологічна його характеристика - граматична, орфографічна, орфоепічна чи лексична. Серед філологічних словників розрізняють одномовні, двомовні та багатомовні словники.

До **одномовних** словників належать ті, що описують слова однієї мови: тлумачні, діалектологічні, фразеологічні, етимологічні, історичні, орфографічні, словники мови письменників, словники антонімів, синонімів, паронімів, омонімів, словники наголосів.

**Двомовні та багатомовні** - це перекладні словники.

**Тлумачний** словник засобами рідної мови розтлумачує значення слова.

**Діалектний словник** є різновидом тлумачного словника. У такому словнику вміщено слова того чи іншого діалекту або говірки. Діалектний словник подає значення і вживання таких слів.

**Словник жаргонізмів** вміщає жаргонну лексику.

**Історичний словник** містить слова, які були властиві певній історичній епосі, у ньому тлумачиться значення слів, ужитих у писемних пам'ятках, наводяться приклади їх вживання в літературі того часу.

**Словник іншомовних слів** розкриває значення іншомовного слова, містяться відомості про те, з якої мови воно засвоєне, яке його походження

**Словник мови письменника** містить лексику, використану тим чи іншим письменником у своїх творах.

**Ономастичний словник** містить інформацію про власні назви, пояснює їх значення та вживання.

**Орфографічний словник** містить довідку про те, як писати і наголошувати слова.

**Орфоенічний словник** вміщає відомості про правильну літературну вимову й наголошування слів.

**Етимологічний словник** пояснює походження слова.

**Зворотний словник** містить слова, розташовані за алфавітом від кінця слова.

**Словник синонімів** містить синонімічні ряди слів. У ньому реєстровими є стрижневі слова синонімічного ряду.

**Словник антонімів** розглядає антонімічні пари слів, розтлумачує їх значення та ілюструє особливості вживання.

**Словник паронімів** містить відомості про значення та використання слів-паронімів в українській мові.

**Фразеологічний словник** пояснює значення різних типів фразеологізмів та особливості їх використання.

**Морфемний словник** подає членування слів на морфеми.

**Частотний словник** – це словник, у якому містяться статистичні дані про частоту вживання слів у тексті певного обсягу. У такому словнику подається перелік слів зі вказівкою на те, скільки разів дане слово було вжите у текстах певного обсягу.

**Словник рим** містить римовані слова. У такому словнику вміщені віршовані співзвуччя, які трапляються в мові українських поетів, а також ті рими, які можливі в українській мові.

**Двомовні та багатомовні** словники становлять окремий тип

словників. **Двомовні** словники містять пояснення слів шляхом зіставлення їх зі словами іншої мови. Найчастіше двомовними (багатомовними) є перекладні словники.

**Перекладний** словник – це словник, у якому реєстрове слово перекладається словами іншої мови.

**Термінологічні** словники становлять окрему, чималу за чисельністю групу. Це окремий різновид словників, які містять терміни певної галузі науки, техніки, мистецтва чи виробництва.

### *Література*

1. Винник В.О. та ін. Історія української мови: Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – 743 с.
2. Грищенко А.П. та ін. Сучасна українська літературна мова. - К.: Вища школа. - 1997.-С.226-237.
3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. - Частина 1.-К.: Вища школа. - 1972. - С.71-75.
4. Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській літературній мові. – К.: ВШ, 1975. – 336 с.
5. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського.-Т. 1. - К.: Рад. школа. - 1951.-С.104-113.
6. Медведєв Ф.П. Українська фразеологія. – К., 1977. – 231 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / за ред. І.К. Білодіда. - К.: Наук. думка, 1973.- С.331-435.
8. Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. - К.: Либідь, 1997. - С.78-89.
9. Українська мова. Енциклопедія. -К.: Українська енциклопедія. - 2000.- С.708-713.
10. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова.-К.: Літера, 2000.-С.165-177.
11. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. Модульний курс. – К.: Вища школа, 2007. – С. 244 -258, 269 – 324.
12. Януш Я.В. Сучасна українська мова. Курс лекцій. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 77 – 91.

## Практичне заняття 1

### Тема Вступ

**Мета:** розглянути функції мови в суспільстві та її роль в комунікативній практиці педагога, сформувати уявлення про структуру навчального курсу та про українську мову як засіб формування націоцентричного світогляду українця; розглянути риси української літературної мови, поняття мовної норми та типів мовних норм, поглибити шкільні знання про стилі мови.

**Студенти повинні знати:** роль і місце української мови в суспільстві, розділи курсу „Сучасна українська мова”, основні концепції у вирішенні питання про походження української мови; фонетичні, лексичні та морфологічні риси наріч української мови; риси та функції літературної мови в суспільстві, типи мовних норм, риси та сферу використання функціональних стилів усної і писемної форми української літературної мови; історичні етапи розвитку української літературної мови, роль І.П.Котляревського та Т.Г.Шевченка у її становленні та розвитку, основні державні документи про мову, стан функціонування української мови в сучасному суспільстві..

**Студенти повинні вміти:** розрізняти етапи розвитку української мови та основні риси концепцій про походження української мови, розпізнавати фонетичні, морфологічні та лексичні риси наріч; розрізняти ознаки стилів у різностильових текстах.

**Самостійна робота студентів:** опрацювати риси південно-західного та північного наріч української мови, законспектувати матеріал; дібрати зразки кожного стилю з різностильових літературних джерел, опрацювати і законспектувати основні положення Закону про мови в Українській РСР від 1989 р., положення Конституції України, що стосуються розвитку мов в Україні та статусу української мови, інші документи про мову (за вибором).

### План

1. Курс "Сучасна українська мова", його завдання, обсяг, зміст.
2. Українська мова – національна мова українського народу, одна з форм вияву національної культури. Місце української мови серед інших слов'янських мов.

3. Походження української мови. Виникнення української мови на базі мов західної частини східнослов'янських племен (дулібів, полян, древлян та ін.). Основні концепції у питанні про зародження і розвиток української мови як окремої слов'янської.

4. Територіальні наріччя української національної мови, їх риси.

5. Поняття літературної мови. Українська літературна мова як унормована форма загальнонародної мови української нації.

6. Основні стильові різновиди писемної та усної форм української літературної мови.

7. Етапи розвитку української літературної мови.

8. Умови для вільного розвитку мов, закріплені Конституцією України. Основні державні документи про мову в Україні.

### **Питання для самоперевірки**

1. Чому українська мова вважається національною мовою?
2. Які мови належать до східнослов'янської мовної підгрупи?
3. Які мови належать до слов'янської мовної групи?
4. Які ви знаєте мови індоевропейської мовної сім'ї?
5. Назвіть і охарактеризуйте концепції походження української мови.
6. Назвіть три наріччя української національної мови.
7. Назвіть фонетичні, морфологічні і лексичні риси північного наріччя.
8. Назвіть фонетичні, морфологічні і лексичні риси південно-східного наріччя.
9. Назвіть фонетичні, морфологічні і лексичні риси південно-західного наріччя.
10. Дайте визначення літературної мови.
11. Дайте визначення мовної норми.
12. Визначте сферу використання української літературної мови.
13. Охарактеризуйте основні стилі писемної форми української літературної мови.
14. Охарактеризуйте основні стилі усної форми української літературної мови.
15. Назвіть основні етапи розвитку української літературної мови.
16. Охарактеризуйте основні положення „Закону про мови в Українській РСР” 1989 р.

17. Охарактеризуйте статті Конституції України, в яких говориться про розвиток мов в Україні.
18. Назвіть і проаналізуйте інші документи про мову в Україні.

## Практичне заняття 2

### Тема Фонетика

**Мета:** розглянути питання про фонетику як розділ мовознавства, визначити основні фонетичні одиниці мови, роботу мовних органів під час творення звуків, три аспекти вивчення мовних звуків, класифікацію голосних та приголосних звуків.

**Студенти повинні знати:** визначення фонетики, основні типи фонетичних одиниць; роль органів людини у творенні звуків, мати уявлення про фізіолого-артикуляційний, акустичний та лінгвістичний аспекти вивчення звуків; знати параметри класифікації голосних і приголосних звуків.

**Студенти повинні вміти:** визначати звуковий склад слів та поділяти їх на склади, членувати текст на фонетичні одиниці, виконувати повний фонетичний аналіз звуків у словах.

**Самостійна робота студентів:** Законспектувати питання про роботу мовних органів у процесі творення звуків. Опрацювати питання про основні знаки фонетичної транскрипції.

### План

1. Предмет і завдання фонетики як розділу мовознавства. Зв'язок фонетики з іншими розділами мовознавства.
2. Звуки і склади як фонетичні одиниці мови.
3. Мовний апарат, його будова. Робота мовних органів під час творення голосних і приголосних звуків.
4. Три аспекти вивчення мовних звуків: фізіолого-артикуляційний, акустичний, лінгвістичний.
5. Фонетична транскрипція. Основні знаки фонетичної транскрипції *(для самостійного опрацювання)*.
6. Голосні звуки. Класифікація голосних за горизонтальним рухом язика, ступенем підняття язика, участю губ.
7. Поняття про чергування. Позиційні та історичні чергування. Позиційні чергування голосних звуків у наголошених та ненаголошених складах (Е – Е<sup>И</sup>, И – И<sup>Е</sup>, О – О<sup>У</sup>). Чергування і-ї, у –-ў.
8. Приголосні звуки. Класифікація приголосних звуків: за участю голосу і шуму (сонорні й шумні –дзвінки й глухі); за місцем

творення (губні, передньоязикові, середньоязиковий, задньоязикові, горловий); за способом творення (проривні, фрикативні, африкати, зімкнуто-прохідні, вібранти). Характеристика приголосних за додатковими артикуляційними ознаками: тверді і м'які, шиплячі та свистячі.

### Питання для самоперевірки

1. Що вивчає фонетика?
2. Дайте визначення фрази, такту, складу і звука.
3. У чому суть фізіолого-артикуляційного аспекту дослідження звуків?
4. У чому суть акустичного аспекту дослідження мовних звуків?
5. У чому суть лінгвістичного аспекту дослідження мовних звуків?
6. Розкажіть про роботу мовного апарату під час творення звуків.
7. Для чого служить фонетична транскрипція?
8. Назвіть основні знаки фонетичної транскрипції.
9. Які ознаки покладені в основу поділу звуків на голосні і приголосні?
10. За якими параметрами поділяються голосні звуки?
11. Які параметри класифікації приголосних звуків ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
12. Назвіть співвідносні пари дзвінких і глухих приголосних.
13. Назвіть співвідносні пари свистячих і шиплячих звуків.
14. Назвіть співвідносні пари твердих і м'яких приголосних.

### Практичне заняття 3

#### Тема Фонетика

**Мета:** розглянути причини та умови змін приголосних у потоці мовлення.

**Студенти повинні знати:** причини асиміляції, дисиміляції та спрощення приголосних, відбиття цих явищ в орфографії сучасної української мови, параметри асиміляції, дисиміляції та спрощення.

**Студенти повинні вміти:** розпізнавати явища асиміляції, дисиміляції, спрощення в тексті, аналізувати їх.

**Самостійна робота студентів:** опрацювання питання про випадки спрощення груп приголосних, які не відбиті на письмі.



## План

1. Зміни приголосних у потоці мовлення.
2. Асиміляція приголосних: повна і часткова, регресивна й прогресивна; за участю голосу, м'якістю, місцем і способом творення. Подовження приголосних: що виникло внаслідок прогресивної асиміляції. Відбиття явищ асиміляції на письмі.
3. Дисиміляція приголосних. Прогресивна і регресивна, суміжна і несуміжна дисиміляція. Відбиття явищ дисиміляції на письмі.
4. Спрощення як явище випадання одного із звуків у групі приголосних. Групи приголосних, у яких спрощення відбите на письмі. Групи приголосних, у яких спрощення відбувається в усному мовленні.

## Питання для самоперевірки

1. Які звукові зміни приголосних властиві українському мовленню?
2. Які причини зумовлюють явища асиміляції, дисиміляції і спрощення в українському мовленні?
3. Що називається асиміляцією?
4. Які типи асиміляції ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
5. Що називається дисиміляцією? На які типи поділяють дисиміляцію?
6. Назвіть групи приголосних, у яких відбулося спрощення на письмі.

## Практичне заняття 4

### Тема Фонетика. Склад. Наголос

**Мета:** поглибити шкільні знання про склади та умови їх творення в українській мові, охарактеризувати основні закономірності українського фонетичного складоподілу, розглянути характер українського наголосу.

**Студенти повинні знати:** визначення складу, типи складів, закономірності складоподілу в українській мові, типи та характер українського наголосу.

**Студенти повинні вміти:** поділяти слова на склади, визначати типи складів, розрізняти фонетичний складоподіл і поділ слів для

переносу з рядка в рядок; розрізняти й визначати типи наголосу, ставити наголос у найбільш уживаних словах педагогічної сфери використання.

**Самостійна робота студентів:** Виконати **вправу 32** з посібника Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.51. Провести спостереження за закономірностями українського фонетичного складоподілу.

### План

1. Поняття складу. Умови творення складів в українській мові.
2. Типи складів: відкриті, закриті, наголошені, ненаголошені, прикриті, неприкриті.
- 3.. Основні закономірності складоподілу в українській мові.
4. Наголос та його типи: силовий, музикальний, вільний та постійний; основний та побічний. Подвійний наголос.
5. Характер українського наголосу.
6. Проклітики та енклітики. Логічний, емфатичний та фразовий наголос.

### Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення поняття фонетичного складу.
2. Охарактеризуйте основні типи складів.
3. Назвіть основні закономірності українського складоподілу.
4. Прослідкуйте різницю між фонетичним та орфографічним складом.
5. Що називається наголосом?
6. Які ви знаєте типи наголосу?

### Практичне заняття 5

#### Тема Фонологія

**Мета:** Ознайомити з поняттям про фонологію як розділ мовознавства, одиницею фонології та системою фонем української мови. Ознайомити з морфонологією як розділом мовознавства, визначити особливості морфонологічних чергувань, розглянути найдавніші та історичні чергування у системі голосних фонем.

**Студенти повинні знати:** визначення фонології, фонем, їх варіанти; спільності і відмінності в системі понять **фонема/звук**, фонологічну систему української мови; про морфонологію як розділ

мовознавства, причини, умови та механізми найдавніших та історичних чергувань голосних і приголосних фонем і результати цих чергувань в сучасній українській мові.

**Студенти повинні вміти:** розрізняти поняття *фонема/звук*, записувати слова і тексти фонематичною транскрипцією, визначати варіанти фонем; розрізняти позиційні та історичні чергування голосних фонем, причини найдавніших та історичних чергувань голосних і приголосних фонем, розпізнавати в текстах слова, у яких відбулися найдавніші та історичні чергування голосних та приголосних фонем, аналізувати слова, у яких відбулися найдавніші та історичні чергування голосних та приголосних фонем.

**Самостійна робота студентів:** опрацювати і законспектувати питання про систему фонем сучасної української мови. Виконати **вправу 40** з посібника Шкуратяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова. – К.: Літера, 2000. – С.58-59. Опрацювати питання про спільні та відмінні риси фонетичних та морфонологічних чергувань.

#### План

1. Фонологія як розділ мовознавства. Поняття про фонему.
2. Основний вияв та варіанти (позиційні, комбінаторні) фонем.
3. Система фонем української мови (*для самостійного опрацювання*).

4. Морфонологія (фономорфологія) як розділ мовознавства. Історичні чергування голосних та приголосних фонем, загальна характеристика.

5. Чергування в системі голосних фонем: найдавніші чергування: Е-0 (НЕСТИ-НОСИТИ), 0-А (ГОНИТИ-ГАНЯТИ), І-А (СІДАТИ-САДИТИ), Е-І (ТЕКТИ-ВИТКАТИ) та ін.

4. Історичні чергування в системі голосних фонем:

а/ чергування 0, Е з нульовою фонемою (САДОК-САДКА, ДЕНЬ-ДНЯ);

б/ чергування 0, Е з І (КОНІ-КІНЬ. ПЕЧІ-ПІЧ), пояснення відхилень від цих чергувань;

в/ чергування Й з О в звукосполученнях РИ, ЛИ // РО, ЛО (ДРИЖАТИ-ДРОЖ, БРИНИТИ-БРЕНЬКАТИ);

г/ чергування Е з 0 після шиплячих та Й.

5. Чергування в системі приголосних фонем /з історичним

поясненням/:

а/ чергування Г-Ж, К-Ч, Х-Ш (І палаталізація);

б/ чергування Г-З', К-Ц', Х-С' (ІІ палаталізація);

в/ чергування, які виникли внаслідок давніх сполучень приголосних з губних: Б-БЛ (ЛЮБИТИ/ЛЮБЛЮ), П-ПЛ (ТОПИТИ-ТОПЛЮ), В-ВЛ (ЛОВИТИ-ЛОВЛЮ), М-МЛ (ЛОМИТИ-ЛОМЛЮ), Ф-ФЛ (ГРАФИТИ-ГРАФЛЮ); .

- передньоязикових: Д-ДЖ (САДИТИ-САДЖУ). Т-Ч (КРУТИТИ-КРУЧУ), З-Ж (КАЗАТИ-КАЖУ), С-Ш (ТРУСИТИ-ТРУШУ); ЗД-ЖДЖ (ЇЗДИТИ-ЇЖДЖУ), СТ-ШЧ (орф. Щ) (МАСТИТИ-МАЩУ);

- задньоязикових: Г-Ж (ДРУГ-ДРУЖУ/), К-Ч (МУКА-МУЧУСЬ), Х-Ш (ДУХ-ДУША, СУХИЙ-СУША);

- пом'якшення сонорних Р, Л, Н під впливом ј.

6. Приставні приголосні.

7. Метатеза.

### Питання для самоперевірки

1. Дати визначення фонемі. Навести приклади фонем у мові.
2. У чому полягає співвідношення між фонемою і звуком?
3. Назвіть спільні і відмінні риси фонемі і звука.
4. Які функції виконує фонема?
5. Назвіть голосні фонемі української мови.
6. Назвіть приголосні фонемі української мови.
7. Що вивчає морфологія як розділ мовознавства?
8. Дайте визначення чергування як лінгвістичного явища.
9. Які ви знаєте види чергувань?
10. Які чергування належать до найдавніших?
11. Які чергування називають історичними? Дайте їх загальну характеристику. Які основні причини історичних чергувань?
12. Назвіть причину чергування О, Е з нульовою фонемою. Розкрийте механізм цього чергування.
13. Назвіть причину чергування О, Е з І. Розкрийте механізм цього чергування.
14. Назвіть основні відхилення від чергування О, Е з І.
15. Що спричинило чергування Е з О після шиплячих та Ј?
16. Поясніть механізм чергування И з О в звукосполученнях РИ, ЛІ // РО, ЛО.

17. Розкрийте умови і суть першої палаталізації.
18. Розкрийте умови і суть другої палаталізації.
19. Охарактеризуйте чергування передньоязикових приголосних у сполученні з *ј*.
20. Як розрізнити чергування задньоязикових приголосних з та першу палаталізацію?

## Практичне заняття 6 Тема Орфоепія. Графіка

**Мета:** розглянути орфоепію як розділ мовознавства, засвоїти необхідність дотримання орфоепічних норм у мовленні педагога початкової школи; розглянути причини порушення орфоепічних норм, засвоїти правила вимови звуків в українській мові; розглянути графіку як розділ мовознавства, поглибити знання про графічну систему мови та одиниці графіки; розглянути основні етапи розвитку письма, історію слов'янських азбук, вивчити знаки української графіки, засоби позначення м'якості приголосних, роздільної вимови звуків та правила їх написання.

**Студенти повинні знати:** про орфоепію як розділ мовознавства, причини порушення орфоепічних норм та значення дотримання цих норм, основні правила вимови звуків основні графічні одиниці, відмінності понять **буква//звук**; етапи розвитку письма, реформи кириличного письма; засоби позначення м'якості приголосних.

**Студенти повинні вміти:** дотримуватись правил вимови голосних та приголосних у власному мовленні, розпізнавати та виправляти орфоепічні помилки, встановлювати причини орфоепічних порушень у мовленні дітей та дорослих розрізняти поняття **буква//звук**, піктографічні, ідеографічні елементи сучасної графіки, застосовувати на практиці правила написання м'якого знака та апострофа.

**Самостійна робота студентів:** законспектувати правила вимови сполучень приголосних та іншомовних слів; опрацювати правил написання апострофа і м'якого знака.

### План

1. Орфоепія як розділ мовознавства, що вивчає систему правил української літературної вимови.
2. Орфоепічні норми, їх значення та причини порушення.

3. Основні правила української літературної вимови: вимова голосних звуків; вимова приголосних звуків;

4. Вимова окремих звукосполучень; вимова слів, засвоєних з інших мов (*для самостійного опрацювання*).

5. Графіка як розділ мовознавства про систему знаків, які служать для передачі звукової мови на письмі. .

6. Походження та історичний розвиток письма. Види письма: піктографія, ідеографія, складове та звукове письмо. Форми слов'янського письма.

7. Графіка української мови. Український алфавіт, його писана і друкована форми.

8. Співвідношення між буквами та звуками української мови. Звукова реалізація букв Я, Ю, Є, Ї, Щ, Й, В, Г, Г'; сполучень букв дж, дз.

9. Апостроф та його вживання (*для самостійного опрацювання*).

10. Позначення м'якості приголосних на письмі. Вживання м'якого знака (*для самостійного опрацювання*).

### Питання для самоперевірки

1. Що вивчає орфоепія як розділ мовознавства?
2. Назвіть і розкрийте причини порушення орфоепічних норм.
3. Назвіть основні правила вимови голосних звуків.
4. Розкрийте питання про правила вимови приголосних звуків.
5. Які ви знаєте правила вимови сполучень приголосних звуків?
6. Назвіть правила вимови слів іншомовного походження.
7. Що досліджує графіка?
8. Яка різниця між поняттями **буква/звук**?
9. Назвіть характерні риси піктографічного письма. Наведіть приклади піктографічного письма в сучасному суспільстві.
10. Охарактеризуйте ідеографічне письмо. Наведіть приклади ідеографії в сучасних умовах.
11. Назвіть правила написання апострофа.
12. Назвіть засоби м'якості приголосних в українській мові.
13. Розкрийте правила написання м'якого знака.

## Практичне заняття 7

### Тема Орфографія

**Мета:** розглянути питання про орфографію як розділ мовознавства, поглибити знання про орфограму, неухильність дотримання орфографічних норм та засвоїти принципи української орфографії.

**Студенти повинні знати:** принципи української орфографії, правила української орфографії

**Студенти повинні вміти:** розрізняти принципи написання слів, писати з дотриманням норм орфографії, знаходити і виправляти орфографічні помилки

**Самостійна робота студентів:** виписати з орфографічного словника 30 слів, що пишуться за диференціюючим принципом. Опрацювати питання правопису великої літери, написання складних слів, префіксів, суфіксів, іншомовних слів, прізвищ та географічних назв, переносу слів.

### План

1. Українська орфографія як розділ мовознавства про загальноприйняті правила написання слів.
2. Принципи української орфографії.
3. Основні засади уживання великої літери. Правила уживання великої літери.
4. Написання складних слів.
5. Правопис прізвищ і географічних назв.
6. Правопис найуживаніших префіксів та суфіксів.
7. Правопис слів іншомовного походження
8. Правила переносу з рядка в рядок. Орфографічні і технічні правила переносу. Графічні скорочення слів.

## Практичне заняття 8

### Тема Лексикологія

**Мета:** дати характеристику лексикології як розділу мовознавства, з'ясувати взаємозв'язок слова і поняття, розглянути явища моносемії та полісемії.

**Студенти повинні знати:** : лексичне та граматичне значення слова, моносемічні та полісемічні слова в українській мові; синоніми,

омоніми, антоніми, шари лексики за походженням, уживанням та емоційно-експресивним навантаженням.

**Студенти повинні вміти:** розрізняти лексичне та граматичне значення слова, моносемічні та полісемічні слова, визначати пряме й переносне значення слова, знаходити в тексті метафору та метонімію, складати речення та тексти з метафоричними та метонімічними виразами; розрізняти і добирати синоніми, антоніми омоніми, розрізняти шари української лексики за походженням та вживанням; розрізняти діалектизми, жаргонізми, вульгаризми..

**Самостійна робота студентів:** з'ясувати за енциклопедією “Українська мова” питання про слова, які завжди є моносемічними, Виписати з тлумачного словника зразки полісемічних слів (5-6 прикладів). Виписати з текстів підручників для 3-4 кл. зразки полісемічних слів.

Дібрати і виписати зі словників приклади синонімічних, омонімічних та антонімічних слів. Опрацювати словники для дітей ПШ за схемою:

Назва словника

Прізвище, ініціали укладача / укладачів / членів редколегії

Інші бібліографічні відомості: видавництво, рік видання, загальна кількість сторінок

Тип і вид словника

Кількість слів (словоформ / виразів) у словнику

Призначення словника

Основні принципи укладання словника

Будова словникової статті

Зразок словникової статті

Підготувати реферат-повідомлення про українсько-польські мовні зв'язки.

## План

1. Лексикологія української мови як розділ мовознавства. Словникове багатство української мови. Слово як основна одиниця лексичної системи. Слово і поняття.
2. Лексичне значення слова. Повнозначні і неповнозначні слова. Однозначні і багатозначні слова.
3. Пряме й переносне значення слова. Типи переносних значень слів: метафора, метонімія.
4. Омоніми та їх типи: лексичні і граматичні (омоформи,



омографи, омофони) омоніми. Розмежування явищ омонімії та багатозначності. Пароніми, їх різновидності.

5.Синоніми. Поняття про синонімічний ряд. Творення синонімічних рядів багатозначними словами. Типи синонімів.

6.Антоніми. Антонімічні пари.. Творення антонімічних пар багатозначними словами. Слова, що не утворюють антонімічних пар

7.Поділ лексики сучасної української мови з точки зору її походження та розвитку.

8.Основні історичні шари слів корінної лексики:

а) спільнослов'янська,

б) спільносхіднослов'янська,

в) власне українська лексика.

9.Лексичні запозичення з інших мов як один із шляхів збагачення словникового складу української мови.

А) Найдавніші запозичення .

Б) Старослов'янізми. Їх основні риси та стилістичне використання.

В)Тюркізми.Їх основні риси та значеннєві групи.

Г) Запозичення з неслов'янських мов

Українські слова, що ввійшли до словникового складу інших мов світу.

10.Лексика української мови з погляду її вживання. Активналексика. Пасивна лексика. Її загальна характеристика.

Застарілі слова: історизми та архаїзми. Їх стилістичне використання.

Неологізми: загальнонародні та індивідуальні.

11. Склад української лексики з експресивно-стилістичного погляду.

**Пошукова робота 1.** Скласти казку для дітей молодшого шкільного віку, ввівши метафоричні та метонімічні звороти. Пояснити їх.

**Пошукова робота 2.** Підготувати реферати за вибором: «Англійські запозичення в сучасній розмовній українській мові», «Українські слова в інших мовах світу»

**Пошукова робота 3.** Навести і проаналізувати приклади (20) історизмів зі зразків художньої літератури для дітей.

#### **Питання для самоперевірки**

1.Розкрийте особливості однозначних і багатозначних слів.

2.Що таке метафора?

3. Дайте визначення метонімії.
4. розкрийте питання про види синонімічних рядів.
5. Які ви знаєте типи омонімів?
6. Як розрізнити омоніми і багатозначні слова?
7. До яких слів не добираються антоніми?
8. Які групи слів належать до активної лексики?
9. Розкажіть про історизми та архаїзми та відмінності між ними.
10. Що ви знаєте про неологізми?
11. Розкажіть про сферу поширення діалектизмів.
12. Розкрийте питання про жаргонізми в сучасному суспільстві.

### Практичне заняття 9

#### Тема Фразеологія. Лексикографія

**Мета:** з'ясувати питання про фразеологію як розділ мовознавства, опрацювати класифікацію фразеологізмів, їх розвиток, джерела фразеологізмів та стилістичне використання їх у сучасному мовленні; розглянути розділ мовознавства, з'ясувати питання про основні типи словників та розглянути основні етапи розвитку українського словникарства.

**Студенти повинні знати:** значення у сучасному мовленні та класифікацію фразеологізмів, джерела та стилістичне використання фразеологічних одиниць; будову словника, типи словників.

**Студенти повинні вміти:** визначати типи фразеологізмів та знаходити їх у текстах, знати або вміти з'ясувати за допомогою довідкової літератури джерела фразеологізмів, використовувати стилістично виправдано різні типи фразеологічних одиниць; визначати будову словника, типи словників та принципи їх укладання, вільно користуватись словниками.

**Самостійна робота студентів:** Спостереження над фразеологізмами у зразках фольклору для дітей: відшукати і вписати 20 фразеологізмів із фольклорних творів для дітей або з "Читанок" для ПШ, з'ясувати за словником фразеологізмів їх значення і походження.

Описати глумачний словник за схемою: бібліографічні відомості (автор, рік видання, видавництво, обсяг), мета, основні принципи словника, особливості побудови та зразок словникової статті. Опрацювати сторінки монографії І.Огієнка «Історія української літературної мови. Репринтне видання 1949 р. – К., 1995. – С. 245-269

## План

1. Фразеологія як розділ мовознавства.
2. Фразеологізм. Співвідношення між лексичним значенням слова та значенням фразеологізму.
3. Типи фразеологічних одиниць за класифікацією В.В.Виноградова. Недоліки даної класифікації.
4. Типи фразеологізмів за класифікацією Л.Булаховського.
5. Джерела української літературної фразеології.
6. Предмет і завдання лексикографії. Словник, мета його створення та основні принципи укладання словників. Будова словника.
7. Типи словників. Енциклопедичні і філологічні словники.
8. Тлумачні і перекладні словники.
9. Термінологічні, етимологічні, орфографічні, діалектні словники; словники іншомовних слів, наголосів, синонімів, антонімів, фразеологізмів; зворотні і частотні словники; словники мови окремих письменників.

## Питання для самоперевірки

1. Дайте визначення фразеологізму.
2. Розкрийте питання про класифікації фразеологізмів.
3. Які ви знаєте джерела української фразеології?
4. Охарактеризуйте будову словника.
5. Що вивчає лексикографія?
6. Як типи словників ви знаєте?
7. У чому полягає специфіка тлумачного словника?
8. Які ви знаєте термінологічні словники?

## Тести за програмою І курсу

1. Вибрати правильну відповідь: Літературна мова - це:

- А) це форма української мови, яка є державною мовою літературних творів;
- Б) це унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, яка обслуговує усі сфери життя суспільства;

- В) це мова всього українського народу, яка перебуває в активному використанні тільки у сфері літератури;  
Г) це мова, яка реалізується як у жаргонах та діалектах, так і в загальноживаній лексиці.

2. Українська мова належить до:

- А) праіндоєвропейської мовної сім'ї слов'янської групи словенських мов;  
Б) індоєвропейської сім'ї словенської групи східнослов'янської підгрупи мов;  
В) індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов;  
Г) праіндоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов.

3. У якому з наведених варіантів усі звуки є задньоязиковими:

- А) [Л],[Р],[Д],[Ц],[В],[Й];  
Б) [Б],[П],[В],[М],[Ф];  
В) [Х],[К],[Г];  
Г) [Г],[к],[х],[Г];

4. У якому з наведених варіантів усі звуки є передньоязиковими:

- А) [Б],[Д],[Т],[З],[С],[Ж],[Ш],[Г],[Х];  
Б) [Д],[Т],[З],[С],[Ж],[Ш],[Щ],[Ц],[Ч];  
В) [Д],[Т],[З],[С],[Ж],[Ш], [Ц],[Ч];  
Г) [Р],[Л],[Й],[М],[Н],[П],[В].

5. У якому з наведених варіантів усі звуки є сонорними:

- А) [Р],[Р'],[Л],[Л'],[М],[Н],[В],[Й];
- Б) [М],[Н],[В],[Ц],[Л],[Б];
- В) [Б],[П],[Д],[Т],[З],[С],[Р],[Л];
- Г) [Н],[М],[В],[П],[С],[Ш].

6. У якому з наведених варіантів усі звуки є фрикативними:

- А) [Р],[Л],[М],[Н],[В],[Й],[ДЖ],[Ч];
- Б) [В],[Ф],[З],[С],[Щ],[Ш];
- В) [М],[Р],[Л],[С],[Ц],[ДЗ],[Б],[П],[К];
- Г) [В],[Г],[Й],[С],[З],[Ш],[С'],[З'].

7. У якому з наведених варіантів усі звуки є шиплячими:

- А) [Ж],[Ч],[Ш],[ДЖ],[Щ];
- Б) [ДЖ],[Ж],[Ш],[Ч];
- В) [Ж],[Ч],[ДЖ],[ДЗ],[Ф];
- Г) [Ш],[Щ],[ДЖ],[С],[З].

8. У якому з наведених варіантів усі звуки є дзвінками:

- А) [Б],[Д],[З],[Ж],[ДЖ];
- Б) [Б],[З],[Ж],[Р],[Л],[Н];
- В) [Д],[Т],[З],[С],[М],[Л],[Н];
- Г) [Б],[Д],[З],[Ж],[ДЖ],[Р],[Л],[Н].

9. У якому з наведених варіантів усі звуки є глухими:

- А) [П],[Т],[Щ],[Ш];
- Б) [Т],[С],[Л],[Н],[Ш];
- В) [Л],[Н],[Ц],[ДЗ],[С],[Ш],[В],[Й],[П];
- Г) [П],[Т],[С],[Ш],[Ц],[Ф].

10. У якому з наведених варіантів усі звуки є свистячими:

- А) [ДЗ],[Ц],[С],[З],[Ф];
- Б) [Р],[Л],[Ж],[Ш],[М];
- В) [ДЗ],[ДЗ'],[Ц],[Ц'],[С],[С'];
- Г) [ДЗ],[ДЖ],[Ц],[Ц'],[С],[С'].

11. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася асиміляція, відбита на письмі:

- А) розчервоніть, верблюд, лампочка, пташка;
- Б) спитати, покоління, Гандзя, скинути;
- В) навмання, сказати, смієшся, добре;
- Г) двері, у бочці, здирати, сміється.

12. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася регресивна асиміляція:

- А) анекдот, просьба, сказати, розжувати, будні;
- Б) бджола, спасти, сфабрикувати, дочці;
- В) розставити, роздати, спустити, розшарітися;
- Г) розжиріти, слива, стати, рушниця.

13. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася прогресивна асиміляція:

- А) Гандзя, весілля, бджілка, насіння;
- Б) розшарування, розташування, розшумітися, хто;
- В) дозвілля, розширити, розшарування, бджола;
- Г) плаття, гілля, бадилля, дитинча.

14. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулося спрощення приголосних, не відбите на письмі:

А) аванпостний, шістнадцять, фашистський, щасливий, тижневик;

Б) дванадцять, контрастний, баластний, власний;

В) захисник, масний, м'ясний, власний, пристрасний.

Г) контрастний, студентський, парламентський, індивідуалістський, журналістський;

15. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася асиміляція оглушення:

А) легкий, спитати, вогко, сфабрикований, скинути;

Б) сказати, роздавати, розширити, анекдот;

В) прохання, сфотографувати, змазати, зшити;

Г) розчистити, зливати, ставати, сказати.

16. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася асиміляція одзвінчення:

А) розжувати, розширити, сівба, сфотографувати;

Б) просьба, бджола, вокзал, анекдот, боротьба;

В) кігті, плахта, здавати, підставити;

Г) боротьба, сівба, анекдот, сказати.

17. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася асиміляція за м'якістю:

А) самобутній, будні, свято, сотня, сніг;

Б) сніжний, світло, щодня, просьба;

В) боротьба, найменування, пальці, лялька;

Г) сотня, судді, мальви, кінчик.

18. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася асиміляція за способом творення:

- А) розшумітися, зілля, рілля, святковий;
- Б) розшарування, безжально, каміння, розжарений, безжурність;
- В) сніжний, дорожній, дорожчий, безжурний;
- Г) безстрашний, спочити, розжувати, розжарення.

19. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулася суміжна дисиміляція:

- А) хто, верблюд, лицар, розставити;
- Б) красти, сердешний, рушниця, хтось;
- В) горішній, торішній, сердешний, порушник;
- Г) черепашка, рушник, рулити, срібло.

20. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулося спрощення приголосних, відбите на письмі:

- А) власний, розбризкати, струснути, одинадцять, стиснути;
- Б) бризнути, чесний, гончарик, міський, корисний;
- В) брязнути, свиснути, шістнадцять, пестливий;
- Г) сонце, щасливий, радісний, добрий.

21. У якому з наведених варіантів в усіх словах відбулися найдавніші чергування голосних фонем:

- А) мести-замітати, сісти-сяду, садок-садка, земля-землі;



Б) брести-бродити, летіти-літати, горіти-згарище, стояти-стати;

В) плести-заплітати, умирати-умерти, знайти-знаходити, сотня – сотень;

Г) багатіти-багач, грудень-грудня, вибирати-вибрати.

22. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування /o/, /e/ з /i/:

А) волога, дорога, сон, день;

Б) пень, велетень, воли, очі;

В) гора, возик, печі, речі;

Г) соловей, печера, пекти, морок.

23. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування /o/, /e/ з нулем звука:

А) сон, пень, день, садок;

Б) молі, долі, велетень, текти;

В) беру, замести, нога, каменя;

Г) жмурити, брова, нога, пшоно.

24. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування /o/, /e/ з /i/:

А) молі, беру, велетень, лежень;

Б) брови, нога, текти, промені;

В) перець, мелений, зберемо, студент;

Г) коні, долоні, ноги, сосна.

25. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування /и/ з /o/ у групах РИ ЛИ //РО, ЛО:

- А) лишати, рибалити, бриніти, крижаний;
- Б) дрижати, здирати, умирати, червень;
- В) бренькати, деру, дригати, брикати;
- Г) чорнобривий, кривавий, кришити, глитати.

26. У якому з наведених варіантів подані слова, що є винятками з чергування /о/, /е/ з /і/:

- А) учитель, кілок, морозний, кишень;
- Б) кінь, свекор, бойовий, ганок;
- В) лікоть, зберемо, біль, кишенья;
- Г) долоня, молодий, овес, доми.

27. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування /г/ // /ж/, /к/ // /ч/, /х/ // /ш/ (перша палаталізація):

- А) ручка, праця, бачок, сачок;
- Б) кочерга, футбол, зайчик, ослінчик;
- В) пекти, допомога, став, виїзд;
- Г) крига, свекруха, муха, око.

28. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування /г/ // /з'/, /к/ // /ц'/, /х/ // /с'/ (друга палаталізація):

- А) допомога, свекруха, рука, кулак;
- Б) друг, став, плакати, мука;
- В) берег, плакса, рукав, стріха;
- Г) горох, око, ніс, знак.

29. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування передньоязикових приголосних фонем з j:

- А) мучитись, коптити, графити, казати;
- Б) плавити, ловити, полити, полоти;
- В) садити, сідати, ломити, значити;
- Г) їздити, казати, мастити, трусити.

30. У якому з наведених варіантів для всіх слів характерне чергування губних приголосних фонем з і:

- А) летіти, палити, платити, крутити;
- Б) ловити, графити, топив, любити;
- В) топити, ловити, ломити, крутити;
- Г) попити, кропити, трусити, дихати.

31. У якому з наведених варіантів всі слова дійсно пишуться з префіксом з-:

- А) зжувати, зшити, зрадити, зпасувати;
- Б) здати, зроблений, зшитий, зволожити, зцілити;
- В) зкасувати, збідніти, здерти, зважувати, зтверджувати;
- Г) здружитися, збудити, зходити, зтягувати.

32. У якому з наведених варіантів всі слова пишуться з префіксом с-:

- А) спалити, стопити, скасувати, сказати, скерувати;
- Б) ссадити, ссипати, стримати, стати;
- В) сцілити, сфабрикувати, сшити, сшарувати;
- Г) ссунути, ссадити, стиснути, счистити, сшумувати.

33. У якому з наведених варіантів усі слова написані правильно:

- А) Організація об'єднаних націй, вінницькі вулиці, декларація прав людини, національний банк України;
- Б) газета «Літературна Україна», нобелівська премія, президент академії наук, товариство «Просвіта»;
- В) симоненкові рядки, державна премія імені Тараса Шевченка, Молочний шлях;
- Г) лауреат Державної премії, Нестор Літописець, сузір'я Великого Пса, Президент України.

34. У якому з наведених варіантів всі слова пишуться з префіксом пре-:

- А) преосвященство, прекомічний, преглушений;
- Б) премудрий, предобрий, премилый, прекрасний;
- В) прекутий, прекритий, препрошений, препишний;
- Г) предивний, пребитий, примружений.

35. У якому з наведених варіантів усі слова написані правильно:

- А) безсильний, розкладання, спихнути, зшити;
- Б) бессовісний, розкладачка, спалювати, прірва;
- В) росшарування, бессимптомний, здавати, розробити;
- Г) зжувати, росставляти, сшити, схопити.

36. У якому з наведених варіантів усі слова написані правильно:

- А) роздавити, червяк, морквяний, свято;
- Б) тьм'яний, без'язикий, п'ядестал, девятьсот;
- В) розфарбувати, п'єдестал, роз'яснення, черв'як;

Г) шіссот, пядесять, п'єдистал, зв'язати.

37. У якому з наведених варіантів усі слова написані правильно:

- А) надвечіря, бурян, буряк, подвір'ячко;
- Б) Святослав, спяніти, п'ятиповерховий, возєднання;
- В) ад'ютант, мавпячий, між'ярусний, ін'єкція;
- Г) возз'єднання, без'ідейний, п'ятсот, п'ятачок.

38. У якому з наведених варіантів усі слова написані правильно:

- А) зигзаг, тріумф, денамо, митрополит;
- Б) дисципліна, дисбактеріоз, мозаїка, преамбула;
- В) дициметр, льється, Бразілія, дезінфекція;
- Г) децеметр, децибел, деректор, енциклопедія.

39. У якому з наведених варіантів у написанні слів допущено помилки:

- А) інфразвук, варіант, Флорида, абітурієнт, бюрократ,
- Б) акція; абрєвіатура, шістсот, бюст, бінокль, вольєр, акумулятор;
- В) вимпел, дипломат, цистерна, белетристика, депозит, курйозний;
- Г) лібрето, вілла, іміграція, диплом, п'єдестал, Скандинавія;

40. У якому з наведених варіантів у написанні слів допущено помилки:

- А) прем'єр-міністр, унтер-офіцер, пів-Києва, світловодолікарня, все-таки, металопрокат;
- Б) спільнослов'янський, екс-президент, маловживаний, вдосвіта, по-київськи, зелено-жовтий;
- В) пів-Європи, напівавтомат, пів'яблука, триповерховий, віще-прем'єр, генерал-полковник;
- Г) абикуди, тимчасовий, праїндоєвропейський, як-небудь, мовностильовий, іван-чай.

41. У якому з наведених варіантів усі слова є синонімами :

- А) сміливий, відважний, героїчний;
- Б) безкоштовний, безплатний, беззатратний, безфінансовий;
- В) багатий, багатущий, багатенький;
- Г) бідний, жебрак, благий, сердешний.

42. У якому з наведених варіантів слова не синонімічні :

- А) подвійний, бінарний, двійний;
- Б) погано, негоже, кепсько, незугарно, зле;
- В) плакати, скиглити, хлипати, рюмсати, хникати;
- Г) подарунок, дар, підношення, презент, подача, гостинець;

43. У якому з наведених варіантів усі слова можуть утворювати антонімічні пари:

- А) великий, живий, килим, худнути;
- Б) веселий, працьовитий, будувати, дружба;
- В) тремтіти, гаснути, півтора, будинок;
- Г) працелюбний, останній, живий, мій.

44. У якому з наведених варіантів усі слова є лексичними омонімами:

- А) байка, стан, міна, здаватися; ліра,
- Б) перенісся, ніж, удар;
- В) фінка, білок, став, грим;
- Г) зважити, дуло, дорогою, пас.

45. У якому з наведених варіантів усі слова є омоформами:

- А) насип, діти, білок, мати, три;
- Б) хлоп, ферма, ударник, слід;
- В) плач, три, мило, став, пас;
- Г) грим, ворон, заставити, боронити, нота.

46. У якому з наведених варіантів усі слова є омографами:

- А) прийми, передавати, глава, розплющувати;
- Б) насип, білок, приклад, дорога, замок;
- В) перловий, посів, засипати, дорога, кілька;
- Г) ворон, здаватися, вити, доля, на березі.

47. У якому з наведених варіантів усі слова запозичені :

- А) нуль, кавун, мрійник, тисяча, йти;
- Б) метод, веселка, повинь, прерія, імпічмент;
- В) діалект, велюр, атом, акція, джокер, танк;
- Г) інспекція, аудиторія, таксі, ампула, хвилина.

48. У якому з наведених варіантів усі слова належать до власне української лексики :

- А) хурделиця, мрійник, ера, гуркотіти, борщ;
- Б) вареники, книш, вариво, печиво, печеня, бутерброд, ковбаса;
- В) натхнення, мрія, дружина, діалог, серце, фея;
- Г) линути, комора, веселка, спатоньки, хлопчик, дитинча.

49. У якому з наведених варіантів усі слова запозичені з англійської мови :

- А) танкер, дилер, лендровер, дипломат, флейта;
- Б) джем, танк, мітинг, імпічмент, брокер;
- В) драйв, таксі, бостон, фізика, дивертисмент;
- Г) попурі, еврика, страждущий, мюзик-хол, піаніно.

50. У якому з наведених варіантів є слова, що не можуть утворювати антонімічні пари:

- А) кривий, старий, ворог, важкий;
- Б) світлий, швидко, будувати, любити, давати;
- В) живий, мудрий, великий, дерев'яний, голосний, прямий;
- Г) активний, красивий, зло, дружба, кричати.

51. Літературна мова - це:

- А) це форма української мови, яка є державною мовою літературних творів;
- Б) це унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, яка обслуговує усі сфери життя суспільства;
- В) це мова всього українського народу, яка перебуває в активному використанні тільки у сфері літератури;
- Г) це мова, яка реалізується як у жаргонах та діалектах, так і в загальноповсякденній лексиці.

52. Українська мова належить до:

- А) праіндоєвропейської мовної сім'ї слов'янської групи словенських мов;



Б) індоєвропейської сім'ї словенської групи східнослов'янської підгрупи мов;

В) індоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов;

Г) праіндоєвропейської мовної сім'ї, слов'янської групи, східнослов'янської підгрупи мов.

53. Національна мова – це:

А) мова народу;

Б) мова нації;

В) мова певної території;

Г) мова країни

54. Юрій Шевельов пропонує поділяти розвиток української мови на :

А) два періоди;

Б) на три періоди;

В) на чотири періоди;

Г) на п'ять періодів.

55. Юрій Шевельов вважає, що розвиток української мови можна поділити на такі періоди:

А) протоукраїнська мова, давньоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова;

Б) стара українська мова, старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, нова літературна мова;

В) прामова, стара мова, нова українська мова;

Г) прамова, церковнослов'янська мова, давньоруська мова, нова мова.

56. Праіндоєвропейська мова – це:

А) найдавніша мова слов'ян;

Б) сукупність слів, які були спільними за значенням та звучанням для мешканців Європи і частини Азії;

В) найдавніша писемна мова Європи;

Г) стара мова у Європі, яка вийшла з ужитку.

57. Праслов'янська мова – це:

- А) мова, якою писали слов'яни;
- Б) мова, якою в 4-6 ст. розмовляли на території, які зараз займають Чехія, Словаччина, Польща, Болгарія, Сербія, Хорватія, Україна, Росія, Білорусь;
- В) мова, якою говорили українці, росіяни;
- Г) мова усіх сучасних слов'ян.

58. Територіальний або місцевий діалект – це:

- А) мова, якою говорять дома;
- Б) різновид мови, поширений на певній території;
- В) різновид мови, яким говорять старі люди;
- Г) мова, якою говорять на селі;

59. Південно-західне наріччя займає територію:

- А) Чернівецьку, Івано-Франківську, Тернопільську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку області ;
- Б) частину Житомирської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, Закарпатську область;
- В) всі західні області;
- Г) територію південно-західної частини Київської, частину Житомирської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, Закарпатську, Чернівецьку, Івано-Франківську, Тернопільську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку області.

60. Північне наріччя займає :

- А) всі північні області України;
- Б) Київську область;
- В) Черкаську область, Суми, Луганськ;
- Г) територію Чернігівської, півночі Сумської, київської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей.

61. Південно-східне наріччя займає:

- А) . більшу частину Київської, Черкаської, Полтавську, Харківську, Луганську, Донецьку, Запорізьку, Херсонську, Дніпропетровську, Кримську, частину Одеської, Сумської, Миколаївської і Кіровоградської областей;
- Б) Запорізьку, Херсонську, Дніпропетровську, Кримську, всю Одеську, Сумську, Миколаївську і Кіровоградську області;

- В) Полтавську, Харківську, Луганську, Донецьку області;
- Г) Київську, Черкаську області і весь південь України.

12. Діалекти поділяються на менші одиниці :

- А) говірки та говори;
- Б) наріччя та говірки;
- В) говори та наріччя;
- Г) говірки .

63. Говірка – це:

- А) мова цілого народу;
- Б) мова племені в давнину;
- В) мова, якою говорить соціальна група людей;
- Г) мова одного або кількох населених пунктів.

64. Говір – це:

- А) різновид наріччя;
- Б) різновид діалекту;
- В) група однорідних говірок;
- Г) група однорідних діалектів.

65. *«Я ся зажурила, він ся сильно наробив»* - це риса:

- А) північного наріччя,
- Б) південно-східного наріччя,
- В) південно-західного наріччя;
- Г) гуцульського наріччя.

66. *«Палицев, руков, головов»* - це риса:

- А) південно-західного наріччя,
- Б) північного наріччя,
- В) південно-східного наріччя.
- Г) гуцульського наріччя

67. *Чита* ( замість *читає*), *співа* ( замість *співає*), *чека* (замість *чекає*)  
– так говорять на території:

- А) північного наріччя;
- Б) південно-східного наріччя;
- В) південно-західного наріччя.
- Г) гуцульського наріччя

68. *Весіле* (замість *весілля*), *камінє* (замість *каміння*) – це риса:

- А) північного наріччя;
- Б) південно-східного наріччя;
- В) південно-західного наріччя.
- Г) гуцульського наріччя

69. наріччя – це:

- А) кілька говорів;
- Б) кілька діалектів;
- В) кілька говірок;
- Г) кілька жаргонів.

70. На території України є наріч:

- А) Два;
- Б) Три;
- В) Чотири.
- Г) Шість

71. Літературна мова – це:

- А) писемна мова будь-якого народу;
- Б) мова літературних творів;
- В) мова законодавчих документів;
- Г) унормована, відшліфована форма загальнонародної мови, яка обслуговує усі сфери життя суспільства.

72. Стиль – це:

- А) функціональний різновид літературної мови, якому властивий добір, поєднання та організація мовних засобів;

- Б) промов,
- В) художніх творів,
- Г) документів.

73. Розмовний (розмовно-побутовий) стиль:

- А) задовольняє потреби безпосереднього спілкування людей;
- Б) служить для переписки людей;
- В) служить для писемного спілкування людей;
- Г) служить для спілкування людей за допомогою засобів передачі інформації.

74. Ораторський стиль – це стиль:

- А) офіційних документів;
- Б) яким розмовляють персонажі в художніх творах;
- В) публічних виступів (доповідей, лекцій, промов);
- Г) листування.

75. Стиль художньої літератури :

- А) Обслуговує потреби офіційного спілкування;
- Б) обслуговує усі жанри художньої літератури;
- В) служить для передачі інформації на письмі;
- Г) служить для потреб людей під час використання мови взагалі.

76. І.П.Котляревського вважають:

- А) зачинателем української літературної мови;
- Б) творцем української національної мови;
- В) основоположником української літературної мови.
- Г) упорядником української мови

77. Тараса Шевченка вважають:

- А) зачинателем української літературної мови;
- Б) творцем української національної мови;
- В) основоположником української літературної мови.
- Г) упорядником української мови.

78. Мовний суржик в Україні – це:

- А) збіднена мова, в якій об'єднуються без дотримання літературних норм елементи української та російської мови;
- Б) суміш кількох мов в Україні;
- В) суміш жаргонних і літературних слів;
- Г) суміш жаргонних, діалектних і російських слів, якими розмовляють в Україні.

79. Статус державної мови вперше законодавчо закріплено для української мови:

- А) в Конституції УРСР;
- Б) в Законі «Про мови в Українській РСР»;
- В) в Конституції України;
- Г) Указом Верховної Ради України.

80. «Державною мовою в Україні є українська мова», читаємо в: {

- А) Постанові Кабінету Міністрів України;
- Б) Конституції України;
- В) Державній програмі розвитку мов в Україні;
- Г) збірнику законів України .

81. Законодавчо закріплений статус державної української мови в статті Конституції України:

- А) тринадцятій,
- Б) одинадцятій,
- В) десятій,
- Г) четвертій.

82. Розмовний стиль передбачає використання:

- А) наукових термінів;
- Б) емоційно-експресивної лексики;
- В) офіційних мовних зворотів;
- Г) усталених виразів.

83.Науковий стиль передбачає використання:

- А). наукових термінів;
- Б). емоційно-експресивної лексики;
- В). офіційних мовних зворотів;
- Г) усталених виразів.

84.Офіційно-діловий стиль передбачає використання:

- А) емоційно забарвленої лексики;
- Б) мовних штампів, канцеляризмів;
- В) наукової термінології;
- Г) абстрактної лексики.

85.Стиль художньої літератури передбачає використання:

- А) емоційно забарвленої лексики;
- Б) усього багатства мови;
- В) наукової термінології;
- Г) абстрактної лексики.

86.Звук [й] є в кожному слові рядка:

- А) ярус, лінія, юність, боєць
- Б) буря, кальцій, мрія, єдність
- В) іній, сюжет, більярд, клятва
- Г) поет, історія, сяйво, юрмитися

87.Глухий приголосний є в кожному слові рядка:

- А) пальма, юнак, голуб, вочевидь
- Б) дзьоб, затишок, сонце, донька
- В) чудо, соловей, вулиця, вокзал
- Г) просьба, легко, книга, фігура

88.Правил чергування у — в дотримано в рядку:

- А) в нашій країні
- Б) збиратися в дорогу
- В) навчалися у академії
- Г) тайга, одягнена в хвою

89.Звук [з] є в кожному слові рядка:

- А) зустріч, зірка, приказка, Різдво
- Б) знахідка, слизько, дзвіночок,
- В) зона фазан, резюме, азимут,вазон
- Г) береза, з`явитися, в`язати, зрости

90. Звук [ш] є в кожному слові рядка:

- А) щедрівка, довший, хрущ, арешт
- Б) вищий, помічник, проща, щebet
- В) кришталь, молодший, шанс, ніж
- Г) мурашка, муштра, душа, нижче

91. Два склади має кожне слово рядка :

- А) дзенькіт, ім`я, людськість, осінь
- Б) любов, радість, добро, надія
- В) свято, гріють, утіха, влітку
- Г) пісня, алея, стрічка, тінь

92. Літеру и на місці крапок треба писати в усіх словах рядка

- А) к..сіль, кош...ня, зал..вати
- Б) мереж...во, гл..бінь, п..ріг
- В) мар..во, згар..ще, мороз..во
- Г) книж..чка, вул..чка, вузл..чок

93. Літеру и пропущено в реченні

- А) Мир та лад — в..ликий клад
- Б) Як не вмієш-не б...рися.
- В) Див..ться звисока, а нічого не бачить.
- Г) Сини до хати принесуть, а дочки угли розн..суть.

94. Літеру е пропущено в реченні

- А) Я візьму той рушник, прост...лю, наче долю.
- Б) Багрянні хребти попідп...рали небо.
- В) Зоря вечірня прост..лає останні смуги на воді.
- Г) Можна все на світі виб..рати, сину.



95. Букву **и** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) тр..мтіти, сп..нити, прокл..нати
- Б) л..ман, кр..мезний, оз..ратися
- В) с..рпанок, добр..во, кр..шталевий
- Г) чуж..нецький, ож..вати, бад..лина

96. НЕ вживаються без **не** всі слова рядка:

- А) небавом, небога, негідницький
- Б) ненавидіти, небуття, невдаха
- В) нездара, нетерплячка, нещастя
- Г) негода, неухажність, немовля

97. Букву **и** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) пал...чка, в...сочина, кош..чок
- Б) д..плом, створ..ння, вогн..ще
- В) м..лькати, гл..бінь, скр..піти
- Г) кр..шити, сем...ро, х..мерний

98. Букву **и** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка :

- А) промов..стий, сх..литися, тр..мати
- Б) пр..звисько, вр..ватися, зб..регти
- В) виховат...ль, сел..ще, тр..валий
- Г) к..рпатий, т..рплячий,  
розх...тати

99. Букву **и** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) бл...скавиці, одгр..міти, муз..ка
- Б) печ..ніги, кр..тичний, заруч..ни
- В) хр...зантема, велос...пед, с..режки
- Г) конт...нент, гор...зонт, п..рукар

100. Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка

- А) зл..генька, пр..вітний, кл..новий

- Б) зап...чалитися, хр...бет, зв...чайний
- В) м...нувщина, д..белий, дол..нька
- Г) п...чатка, зап...речити, л...дацюга

101.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) тихес...нький, вос..ни, видов..ще
- Б) куч...рявий, зн..нацька, пл..скатий
- В) об...реги, зас..лити, невм...рущий
- Г) лем..нтувати, стр..міти, скр...бти

102.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) розч..сати, підстр...гати, бр..хати
- Б) ап..льсиновий, м..даліст, пташ..чка
- В) спост..реження, хвил..чка, побл..зу
- Г) мисл..ння, виш..нька, автор..тет

103.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) р..бристий, р..веранс, р..дати
- Б) марм..лад, пел..на, през..дент
- В) в..ршина, св..стіти, р..зонанс
- Г) вер..щати, р..візія, хр..стини

104.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) р..кламний, тр..нування, цуц..ня
- Б) поч..нати, дощ..чка, р..монтний
- В) зд..вований, п..стливий, ож..лець
- Г) буз..на, м..режка, справ..дливий

105.Букву **и** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) к..шеня, к..п'ятити, л..генда
- Б) бр..ніти, вит..рати, скр..піти

- В) тр..вога, ст..блина, ож..вати
- Г) д...ректор, зд..рати, мер..хтіти

106.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка :

- А) шел..стіти, г..рой, глиб..на
- Б) б..реги́ня, скр..готати, л..мон
- В) кл..котіти, заб..ру, ст..жина
- Г) л..тіти, мереж...во, пов...рхово

107.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) д..шевий, лот..рея, ст..блина, щ..бетання
- Б) щ..дрівка, вел..чезний, вист..лити, ч..пурний
- В) сут..ніти, в..рещати, кол..скова, в..рболіз
- Г) в..черя, кр..тичний, благоч..стивий, м..даль

108.Букву **е** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) зуп..няти, ч..рствий, д..сяток, м..дівник
- Б) сем..ро, з..леніти, об..режний, вовч..ня
- В) справ...дливість, д..вина, в..теран, бер...зень
- Г) заруч..ни, сел..зень, пол..тіти, с..лянський

109.Букву **о** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) к..лосся, вор..шити, д..ріжка
- Б) к..зак, марм..ровий, з..зуля
- В) пар..бок, г..нчар, оп..лонка
- Г) б..рсук, кр..хмаль, м..настир

110.Літеру **о** на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) с..кира, кр..пива, п..ртрет
- Б) ябл..ко, г..лубиний, л..пата
- В) к..жух, п..ріг, б..гатир (заможний)
- Г) т..вар, к..миш, марм..р

111.Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка:

- А) проїз..ний, пристрас..ний, облас..ний
- Б) совіс..ний, жаліс..ливий, контрас..ний
- В) шіс..надцять, очис..ний, доблес..ний
- Г) хвас..ливий,  
улес..ливий, щас..ливий

112.Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка:

- А) тиж..невий, форпос..ний, вартіс..ний
- Б) хвас..нути, піс..ний, задріс..ний
- В) шус..нути, кіс..лявий, буревіс..ний
- Г) облес..ний, ус..ний, швидкіс..ний

113.Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка:

- А) прихвос..ні, хрес..ний, напас..ник
- Б) зловіс..ний, шіс..сот, корис..ний
- В) кількіс..ний, хворос..няк, бриз..нути
- Г) навмис..не, балас..ний,  
ненавис..ний

114. Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка:

- А) сер..цевий, мес..ник, контекс..ний
- Б) блис..нути, мас..ний, особистіс..ний
- В) пес..ливий, захис..ник, піз..ній
- Г) радіс..ний, аванпос..ний, зліс..ний

115.Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка:

- А) перс..ні, випус..ний, тріс..нути
- Б) агенс..во, капос..ний, якіс..ний
- В) невіс..чин, тиж..невик, умис..ний
- Г) влас..ний, ціліс..ний, шелес..нути

116.Спрощення приголосних позначається на письмі в усіх словах рядка:

- А) буревіс..ник, шіс..десят, корис..ливий
- Б) чес..ний, мас..ниця, щиросер..ний
- В) млос..ний, шубовс..нути, рідкіс..ний
- Г) виїз..ний, гіган..ський, хрес..ний

117.Правильно написано всі слова рядка:

- А) виїзний, форпостний, студенський
- Б) тижневий, ненависний, хворостняк
- В) доблесний, піаністі, шістдесят
- Г) вісник, перехрестний, компостний

118.Орфографічну помилку допущено в рядку:

- А) Здолати втому допоможе контрастний душ.
- Б) Заповідники сприяють охороні рідкісної флори.
- В) Відбулася позачергова сесія областної ради.
- Г) Через замети ми безвиїзно просиділи в селі.

119.Прикметник із суфіксом -ськ- утвориться від іменника:

- А) Люксембург
- Б) козак
- В) Рига
- Г) солдат

120.Правильно утворено обидва прикметники в рядку :

- А) Франція — французський, сирота — сирітський
- Б) печеніг — печенізький, гігант — гігантський
- В) Гадяч — гадяцький, Калуш — калушський

Г) Збараж — збаражський, Овруч — овруцький

121. Правильно утворено обидва прикметники в рядку:

- А) парубок — парубоцький, сусід — сусіцький
- Б) якут — якутський, Волноваха — волновашський
- В) Безрадичі — безрадицький, Острог — острожський
- Г) шляхта — шляхетський, чуваш — чуваський

122. Правильно утворено обидва прикметники в рядку:

- А) Магдебург — магдебурський, солдат — солдатський
- Б) хижак — хижакський, викладач — викладацький
- В) Единбург — единбургський, матрос — матросський
- Г) половець — половецький, стрілець — стрілецький

123. Правильно написано всі слова рядка:

- А) юнацький, волзький, петербургський
- Б) товариський, криворізький, пражський
- В) козацький, солдатський, норвезький
- Г) грекський, молодецький, герцогський

124. Немає орфографічних помилок у варіанті:

- А) Единбургський фестиваль, паризькі музеї
- Б) Магдебурзьке право, французські парфуми
- В) волоський горіх, Гринвіцький меридіан
- Г) язичницькі вірування, Запорозька Січ

125. Правильно написано всі слова рядка :

- А) братство, стрілецтво, будівництво
- Б) пасічництво, жіноцтво, свідотство
- В) чиновництво, ворожбитство, сиріцтво
- Г) слідство, кролівництво, кравецтво

126. Правильно написано обидва слова рядка:

- А) Рівненщина, Прилуччина
- Б) Гуцульщина, козатчина

- В) кріпачина, Бойківщина
- Г) Лемківщина, Донецчина

127. Орфографічну помилку допущено в рядку:

- А) солдатчина, Сіверщина
- Б) гайдаматчина, Волощина
- В) рекрутчина, Миргородщина
- Г) шляхетчина, Уманщина

128. Орфографічну помилку допущено в рядку :

- А) Туреччина, Галичина, Черкащина
- Б) Вінничина, Німеччина, Житомирщина
- В) Одещина, Хмельниччина, Харківщина
- Г) Словаччина, Збаражчина, Дрогобиччина

129. М'який знак на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) Пол..ща, л...вівський, низ..кий, мен..ше
- Б) тернопіл...ський, ніч..ка, дяд..ко, бат..ко
- В) вуз..кий, б'єт..ся, бад..орість, нян..чин
- Г) біл..ше, Гуцул..щина, київс...кий, піс..ня

130. М'який знак на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) карпат...ський, слиз..кий, матусен..ці
- Б) ошукан.ство, сяд..те, мадярс...кий
- В) колодяз..ний, лікарен.., азовс..кий
- Г) винос..те, поділ...ський, заволз..кий

131. М'який знак на місці пропуску треба писати в усіх словах рядка:

- А) щиріс..ть, ковал..ський, війс..ковий
- Б) піднос..ся, виріз...блений, людс...кість
- В) розріс..ся, слов'янс...кий, брин..чати
- Г) кам'янобрід..ський, яблун..ці, кин..те

132. М'який знак на місці пропуску треба писати в усіх словах

рядка

- А) сіл...це, вікон...це, стіл...чик, пен...ок
- Б) голубон...ці, стіл...чик, злаз...те
- В) кін...цівка, крад...кома, чист...те
- Г) дивац...кий молот...ба, глян...те

133. Допущено помилку на правопис частки **не** в рядку

- А) Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою.
- Б) Колинеколи заходив до житників, щоб не дуже набридати.
- В) Я люблю тебе, друже, за те, що не можу тебе не любити.
- Г) Тоді ще не знав я, що все проходить, все губиться в не впинній зміні подій.

134. М'який знак на місці пропуску **НЕ ТРЕБА** писати в усіх словах рядка:

- А) шануеш..., пан...щина, глянец...
- Б) колос...ся, любов..., памороз...
- В) міц..., жовч..., астрахан...ський
- Г) сип...те, тон...ший, корис...тю

135.. Апостроф треба писати в усіх словах рядка:

- А) зав...язка, під...язиковий, бур...я
- Б) потьм...янілий, м...яч, тім...яний
- В) від...ємний, заозер...я, під...ярок
- Г) роз...юшити, в...юн, гр...юкати

136.. Апостроф треба писати в усіх словах рядка:

- А) в...їжджати, р...яска, міжбрів...я
- Б) з...ясувати, олов...яний, реп...ях
- В) вп...ятьох, цв...яшок, бур...янище
- Г) багатослів...я, р...ядовий, плем...я

137.. Апостроф треба писати в усіх словах рядка:

- А) брукв...яний, м...якшати, м...ясний



- Б) плоскостоп..я, помор..янин, дуб..я
- В) вар..язький, пір..ячко, розіп..ятий
- Г) підгір..я, перемир..я, різнобарв..я

138. Апостроф треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка:

- А) моркв..яний, зв..язок, черв..ячок
- Б) сурм..яний, пам..ять, тьм..яний
- В) міжгір..я, гр..ядка, бур..янище
- Г) риб..ячий, об..єднання, верб..я

139. Апостроф треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

- А) Мін..юст, без..язикий, сузір..я
- Б) рутв..яний, відв..язати, бур..ян
- В) рум..яний, р..ядок, торф..яний
- Г) розм..яклий, різьб..яр, дит..ясла

140. Апостроф треба писати на місці пропуску в усіх словах рядка

- А) зв..язківець, св..ятковий, поголів..я
- Б) багр..яний, матір..ю, подвір..я
- В) пір ячко, пір..я, пан..європейський
- Г) пів..огірка, між..ярусний, здоров..я

141. У прямому значенні вжито обидва прикметники в рядку:

- А) чиста криниця, чиста совість
- Б) золотий перстень, золотий зливоч
- В) срібна ложка, срібне волосся
- Г) спокійне серце, спокійне озеро

142. Виділене слово вжито в прямому значенні в реченні:

- А) А вівчар *жене* отару плаєм.
- Б) *Мовчать* засніжені дерева.
- В) Старезну думу *думають* ліси.
- Г) Скоро серпень *прибуде* ясний.

143. Виділене слово вжито в прямому значенні в реченні:

- А) Онде балочка *весела*, в ній хороші, красні села.
- Б) Ми *чуємо* тебе, Кобзарю, кризь століття.
- В) Так гірко відати, що юність *відцвіла!*
- Г) Як тебе не *любити*, Києве мій!

144. Загальновживаними є всі слова рядка

- А) світлий, весілля, книга, погляд
- Б) кіно, барвистий, часто, пілігрим
- В) влада, співаючи, міністр, десниця
- Г) переказувати, аваль, приїзд, синій

145. Діалектне слово вжито в реченні:

- А) Отож-бо ти *файно* наговорив.
- Б) На стелі був барельєф: сцена виїзду на полювання.
- В) Молоді ланіти, очі і уста марніють зримо.
- Г) І на оновленій землі врага не буде, супостата.

146. Діалектне слово вжито в реченні:

- А) Вівчарі знаходили притулок у гірських колибах.
- Б) У дощові дні хмари звисають сивими пасмами.
- В) Величні калити наповнені щирозолотими монетами.
- Г) Молодиці перебирали язиком усіх дівчат на селі.

147. Історизм виділено в реченні:

- А) Життя, *козаче*, такий хокей, де віртуозів товчуть до борту.
- Б) Знову — князі і *смерди*, корчиться з болю Русь.
- В) Десь на околицях *риторики* самотня істина живе.
- Г) Вітри, як старомодні *листоноші*, бо ми повідвикали від листів.

148. Архаїзм ужито в реченні:

- А) Німим отверзуться уста, прорветься слово, як вода.
- Б) Несказанне, невимовне кобза промовляє і святими почуттями серце надихає.

- В) Ось на краю Європи глевкий чорнозем набух.
- Г) Сплять лісоруби в колибі, сняться їм сни прості.

149. Нема лексичної помилки у словосполученні:

- А) вільна вакансія
- Б) моя автобіографія
- В) суверенна держава
- Г) запитати питання

150. Нема лексичної помилки у словосполученні:

- А) відповіді співпадають
- Б) слідуюча зупинка
- В) на ваш розсуд
- Г для любих цілей

151. До емоційно забарвленої лексики належать усі слова рядка:

- А) водичка, катюга, кіт, чорнявенький
- Б) тато, багнука, дівчисько, бабуся
- В) бурмило, дівуля, стяг, воля
- Г) старезний, кошенятко, лапище, рученька

152. Синонімічний ряд утворюють слова:

- А) безстрашний, героїчний, величний, урочистий
- Б) дощ, гроза, завірюха, сніг
- В) злий, поганий, відлюдькуватий, страшний
- Г) паркан, живопліт, огорожа, тин

153. З поданих у дужках синонімів обидва варіанти можливі в реченні:

- А) Мені здається, що він (здатний, здібний) і чуже горе відчути.
- Б) Про козака Мамаю вже не одну сотню літ ішли (слава, осанна) і прослава
- В) Він – головний персонаж багатьох фільмів, тому (визнаний, модний) герой

Г) Їхали ми довго по (трасі, шосе), а потім звернули направо.

154. Неправильно подані антонімічні пари фразеологізмів у рядку:

А) брати в голову – викинути з голови

Б) довести до пуття - поставити хрест

В) учення світ - невчення - тьма

Г) ні пари з уст - клювати носом

155. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

А) Прикарпа(т/тт)я, Побу(ж/жж)я, Берес(т/тт)я

Б) осере(д/дд)я, милосер(д/дд)я, знаря(д/дд)я

В) каніфо(л/лл)ю, ри(с/сс)ю, кмітливіс(т/тт)ю

Г) Прип'я(т/тт)ю, Ро(с/сс)ю, Воли(н/нн)ю

156. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

А) велелю(д/дд)я, роздо(л/лл)я, царстве(н/нн)ий

Б) верхові(т/тт)я, злиде(н/нн)ий, обіця(н/нн)ий

В) моното(н/нн)ий, су(д/дд)івський, ви(с/сс)ати

Г) пере(л/лл)ю, приви(д/дд)я, бджоли(н/нн)ий

157. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

А) стара(н/нн)ий, сувере(н/нн)ий, о(б/бб)ігти

Б) одухотворе(н/нн)ий, окая(н/нн)ий, возні(с/сс)я

В) навіже(н/нн)ий, беззвуч(н/нн)ість, свяще(н/нн)ий

Г) зако(н/нн)ість, замрія(н/нн)о, ві(д/дд)аль

158. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

А) ві(с/сс)ю, розкі(ш/шш)ю, кро(в/вв)'ю, осі(н/нн)ю  
рі(ч/чч)ю,

Б) чес(т/тт)ю, моло(д/дд)ю, сі(л/лл)ю =мі(л/лл)ю,

В) розпові(д/дд)ю, ні(ч/чч)ю, мі(ц/цц)ю ті(н/нн)ю,

Г) радіс(т/тт)ю, ма(з/зз)ю, галу(з/зз)ю

159. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

- А) ста(л/лл)ю, росли(н/нн)ість, Повол(ж/жж)я
- Б) поколі(н/нн)я, письме(н/нн)ик, свяще(н/нн)ик
- В) І(л/лл)я, напруже(н/нн)ість, Запорі(ж/жж)я
- Г) коха(н/нн)я, пере(л/лл)ють, во(з/зз)'єднання

160. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

- А) воскресі(н/нн)я, жада(н/нн)ий, доні(с/сс)я
- Б) бездорі(ж/жж)я, місь(к/кк)ом, спросо(н/нн)я ми(т/тт)ю,
- В) дотепніс(т/тт)ю, здорове(н/нн)ий
- Г) пла(т/тт)я, благослове(н/нн)ий, освяче(н/нн)ий

161. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

- А) блаки(т/тт)ю, сестри(ч/чч)ин, пі(д/дд)анство
- Б) ста(т/тт)ями, безмер(т/тт)я, нездола(н/нн)ий
- В) ста(т/тт)ей, подоро(ж/жж)ю, страй(к/кк)ом
- Г) народже(н/нн)ий, довкі(л/лл)я, пі(в/вв)ідра

162. Подвоєні літери треба писати в усіх словах рядка:

- А) ві(д/дд)звеніти, щоде(н/нн)ик, завда(н/нн)ь
- Б) числе(н/нн)ий, шале(н/нн)ий, незмі(н/нн)ий
- В) попідти(н/нн)ю, скля(н/нн)ий, о(б/бб)ризкати
- Г) гости(н/нн)ість, бо(в/вв)аніти, (л/лл)яний

163. Літеру з треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) ро..повісти, ..цементувати, ..пекти
- Б) бе..силий, ро..копати, бе..крилий
- В) ..чорнілий, ..цілення, не..проста
- Г) ро..кроїти, ..підлоба,  
бе..прав'я

164. Літеру з треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) ро..писка, ..поживати, ро..клад
- Б) ..бивати, ро..писати, ..корочення
- В) ..гризти, ..чесати, ..хвильований

Г) бе..барвний, ..молочений, ..жувати

165.Літеру з на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка:

- А) ро..чин, ..формувати, бе...хребетний
- Б) бе...перешкодний, ро..колоти, ..тесати
- В) бе...порадний, ..повістити, ..читати
- Г) ро...галуження, бе..крилий, ..судомити

166.Літеру з на місці пропуску треба писати в кожному слові рядка:

- А) ро...житися, бе..таланний, ..жовклий
- Б) ...томлений, бе..журний, бе..хмарний
- В) ...палення, ро..поділ, бе..коштовний
- Г) ро...трощити, бе..карний, ..худнення

167.Префікс зі- є в кожному слові рядка:

- А) ..щупитися, ...псувати, ...клеїти
- Б) ...п'ястися, ..тліти, ...хвилювати
- В) ...рвати, ...старитися, ...тримати
- Г) ...в'янути, ...йтися,  
...стрибнути

168.Літеру с на місці крапок треба писати в кожному слові рядка:

- А) ..хованка, ..чеплення, ..тиха
- Б) ...тратити, ...прожогу, ...жати
- В) ...шиток, ...прямувати, ...терти
- Г)...кувати,       не..проста,  
...тискач

169.Літеру с на місці крапок треба писати в кожному слові рядка:

- А) ...середина, ...тупити, ...плутати
- Б)..хитрувати,..точити,..кроїти
- В) ...сушити, ...кладник, ...кинути
- Г) ...жувати, ...ковзати, ...підтиха

170. Літеру **с** треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) ...казаний, ...палахнути, ...тягнення
- Б) ...каламутити, ...паяний, ...сипати
- В) ро...хитати, ...худнути, ...тулити
- Г) ...пресувати, ...формувати,  
...літати

171. Літеру **е** треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) пр...старий, пр...багато, пр...кінцевий
- Б) пр..білений, пр...чудовий, пр...довгий
- В) пр...великий, пр...непорочний, пр..стол
- Г) пр...велебний, пр..дорожній, пр..тихий

172. Літеру **є** треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) пр..голубити, пр...завзятий, пр...кумедний
- Б) пр..вільний, пр...земкуватий, пр...святий
- В) пр..важливий, пр..жалібний, пр...гноблення
- Г) пр...освященний, пр...мудрість, пр..чистий

173. Літеру **є** на місці крапок треба писати в усіх словах рядка:

- А) пер...дбачати, пр...дтеча, пр...старкуватий
- Б) пр...гарячий, пр..непорочний, пр..міцно
- В) пер..дмістя, пр..дивно, пр..хорошений
- Г) пр...пізнитися, пр..широкий, пер..тинати

174. Літеру **є** на місці крапок треба писати в усіх словах рядка:

- А) пр..темний, пр..стольний, пр..смакувати
- Б) пр..густий, пр..освященний, пр..темнілий
- В) пр..славний, пр..смачний, пер..можений
- Г) пр..краси, пр..надійний, пр..сумирний

175. Літеру **и** на місці крапок треба писати в усіх словах рядка:

- А) пр..солений, пр..солодкий, пр..бережний
- Б) пр..несений, пр..вокзальний, пр..д'явник
- В) пр..азовський, пр..нишклий, пр..чудесний
- Г пр..крашений, пр..долинний, пр..писати)

176. Літеру **и** треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) пр..мружити, пр..гірклий, пр..боркати
  - Б) пр..ходити, пр..єднати, пр..зирливий
  - В) пр..д'явити, пр..більшений, пр..тихлий
  - Г) пр..будова, пр..кордонний,
- пр..звище

177. Літеру у на місці крапок треба писати в усіх словах рядка:

- А) пр..солений, пр..солодкий, пр..бережний
  - Б) пр..несений, пр..вокзальний, пр..д'явник
  - В) пр..азовський, пр..нишклий, пр..чудесний
  - Г) пр..крашений, пр..долинний,
- пр..писати

178. Літеру у треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) пр..мружити, пр..гірклий, пр..боркати
  - Б) пр..ходити, пр..єднати, пр..зирливий
  - В) пр..д'явити, пр..більшений, пр..тихлий
  - Г) пр..будова, пр..кордонний,
- пр..звище

179. Літеру у треба писати на місці крапок у всіх словах рядка:

- А) пр...жовкати, пр..міський, пр...мужній
- Б) пр...марнілий, пр...купити, пр...мокрий
- В) пр...морожений, пр...сідати, пр...грубий
- Г) пр...вабити, пр...голомшити, пр...бутки

180. Помилку в правописі префікса допущено в рядку:

- А) надхмарний, оббити, розплющити
- Б) міжсудинний, передплата, відчинити
- В) обшукати, безслідно, зфальшивити
- Г) зіпсувати, безтурботний, обпекти

181. Правильно написано всі слова рядка:

- А) віддячити, призвище, безпорадний
- Б) премружений, примчати, обходити
- В) причепити, оттягти, примудритися



Г) розтягти, прекумедний, приборкати

182.3 великої літери треба писати лише перше слово у власній назві :

- А) Р(р)іздяні С(с)вята
- Б) З(з)апорозька С(с)іч
- В) В(в)ерховна Р(р)ада
- Г) О(о)рганізація О(о)б'єднаних Н(н)ацій

183. З великої літери треба писати лише перше слово у власній назві:

- А) С(с)ин Б(б)ожий
- Б) С(с)вяте П(п)исьмо
- В) Д(д)іва М(м)арія
- Г) С(с)офійський С(с)обор

184. З великої літери треба писати прикметник словосполучення:

- А) Ш(ш)експірівські сонети
- Б) А(а)хіллесова п'ята
- В) С(с)имоненкова поезія
- Г) Б(б)альзаківський вік

185.3 великої літери треба писати прикметник словосполучення:

- А) Ш(ш)евченківський стиль
- Б) Ш(ш)евченківська премія
- В) Ш(ш)евченківська земля
- Г) Ш(ш)евченківська тематика

186.Власну назву треба брати в лапки в усіх рядках, ОКРІМ:

- А) цукерки Карпати
- Б) видавництво Свічадо
- В) урочище Нечимне
- Г) кінофільм Земля

187.Обидві власні назви треба писати в лапках у рядку:

- А) село Веселе, фабрика Світоч
- Б) роман Плаха, печиво Сюрприз
- В) готель Харків, дівчина Марійка
- Г) холодильник Норд, місто Острог

188. Правил уживання великої літери дотримано в рядку:

- А) Міністерство оборони України, Президент України
- Б) Українська православна церква, вербна неділя
- В) Конституційний Суд України, День Шахтаря
- Г) Голова Верховної Ради України, епоха Бароко

189. Правил уживання великої літери та лапок дотримано в рядку:

- А) Версальський мир, святкування Івана Купала
- Б) Збройні сили України, сузір'я "Великий Віз"
- В) Свято Воскресіння Господнього, князь Олег
- Г) Донецький Національний університет, майдан Свободи

190. Правил уживання великої літери та лапок дотримано в рядку:

- А)
- Б)
- В)
- Г)

вулиця "Гоголівська",  
станція метро  
"Олімпійська" вулиця  
Ярославів вал,  
Генеральний  
прокурор України  
Палац урочистих  
подій, Національний  
Банк України  
=Інститут української

мови,  
Південно-Західна  
залізниця

191. Правил уживання великої літери та лапок дотримано в рядку

- А) видавництво "Глобус", держава Київська русь,
- Б) "Володимирський" собор Трипільська культура, Прем'єр-міністр України
- В) фрегат "Гетьман Сагайдачний", князівна Либідь
- Г) Сократова мудрість, пес «Бровко»

192. Правил уживання великої літери та лапок дотримано в рядку:

- А) Кавказький хребет, Карпатські гірськолижні траси
- Б) Українська академія друкарства, Будинок Актора
- В) кав'ярня "Золотий дукат", Лівадійський палац
- Г) Бережанська гімназія, селище Зелена діброва

193. Правил уживання великої літери та лапок дотримано в рядку

- А) античний світ, Літопис "Самовидця"
- Б) північна Буковина, День Конституції
- В) Контрактова площа, мис "Доброї надії"
- Г) допитливі Мічуріни, новітні наполеони

194. Правил уживання великої літери та лапок дотримано в реченні

- А) Після огляду мистецьких шедеврів Лувру нас запросили на пішохідну екскурсію "Єлисейськими Полями".
- Б) Минулого року я став студентом Львівського національного університету імені Івана Франка.
- В) Біля самого підніжжя Говерли, там, де бере свій початок норавлива річка Прут, розташований пансіонат Заросляк.
- Г) На території Карпат порівняно недавно розпочав успішну роботу комплекс «Буковель».

195. Правильно поділено для переносу всі слова рядка:

- А) під-казка, гу-дзик, ки-яни, при-свячений
- Б) бать-ко, сид-жу, об'-єкт, щас-тя
- В) бадь-орий, міль-ярд, кольо-ри, яск-равий
- Г) жит-тя, але-я, пере-крити,  
козаць-кий

196. Помилку в поділі слова для переносу допущено в рядку:

- А) при-ємний лис-тяний, пере-ллюють, від-дячити
- Б) гай-овий, три-гранний, сон-ний
- В) вагон-ний, звід-кіль, пое-тичний
- Г) по-да-ва-ти, бджіл-ка, про-стро-ми-ти

197. Помилку в поділі слова для переносу допущено в рядку:

- А) хвиль-ка, по-хвалитися, са-джас
- Б) криль-ми, тінь-овий, узбереж-зя
- В) чорно-книжник, дру-зями, мрі-ями
- Г) музей-ний, під-звітний, конь-як

198. Помилку в поділі слова для переносу допущено в рядку:

- А) ясе-но-вий, сльо-зи, солом'я-ний
- Б) водо-грай, краї-на, найцін-ніше
- В) багат-ство, хвой-ний, ку-льовий
- Г) че-сть, сер-йозний, приватиза-ція

199. Разом треба писати кожне слово рядка:

- А) напів/імла, пів/Польщі, пів/місячний
- Б) пів/острів, пів/оберт, напів/зігнутий
- В) пів/чобітки, напів/фабрикат, пів/Азії
- Г) пів/озера, пів/Ялти, напів/провідник

200. Разом треба писати кожне слово рядка:

- А) пів/Болгарії, пів/сотні, напів/притомний
- Б) напів/темрява, напів/чагарник, пів/Києва
- В) пів/річчя, напів/м'який, пів/аркуш
- Г) пів/біди, пів/Америки, напів/землянка

201. Обидва слова треба писати через дефіс у рядку:

- А) багряно/червоний гори/цвіт
- Б) небесно/блакитна любі/мене
- В) духмяно/медвяний звіро/бій
- Г) загадково/таємничий ломи/камінь

202. Разом треба писати кожне складне слово рядка:

- А) військово/спортивний, військово/полонений, міні/маркет
- Б) сільсько/господарський, теле/апаратура, радіо/передача
- В) садово/городній, івано/франківець, високо/ефективний
- Г) кисло/молочний, правдо/подібний, Переяслав/Хмельницький

203. Разом треба писати кожне складне слово рядка:

- А) мікро/автобус, народно/пісенний, смугло/лиций
- Б) ультра/звук, кам'янець/подільський, відео/телефонія
- В) всесвітньо/історичний, низько/рослий, тихо/плинний
- Г) суспільно/корисний, віце/ректор, теле/глядацький

204. Разом треба писати кожне складне слово рядка:

- А) західно/слов'янський, діаметрально/протилежний, високо/врожайний
- Б) зірви/голова, військово/зобов'язаний, широко/листяний
- В) авіа/переліт, зовнішньо/політичний, розрив/трава
- Г) північно/західний, всюди/хід, народно/господарський

205. Через дефіс треба писати кожне складне слово рядка:

- А) чудо/творний, контрольно/пропускний, тьмяно/жовтий
- Б) легко/крилий, турецько/український, озерно/болотний

- В) глибокий/преглибокий, барвисто/строкатий, семи/річний
- Г) сизо/фіалковий, зменшено/пестливий, темно/вишневий

206. Через дефіс треба писати кожне складне слово рядка:

- А) одно/разовий, лілейно/білий, послідовно/миролюбний
- Б) абсолютно/сухий, здивовано/розгублений, яро/червоний
- В) коралово/бурштиновий, соковито/зелений, похмуро/сивий
- Г) світло/волосий, золотисто/рожевий, ніжно/мерехтливий

207. Через дефіс треба писати кожне складне слово рядка:

- А) слово/сполучення, хліб/сіль,
- Б) штаб/квартира солоно/гіркий,
- В) кіно/стрічка, теле/репортаж
- Г) норд/вест, вагон/ресторан, льон/довгунець, чар/зілля

208. Через дефіс треба писати кожне складне слово рядка:

- А) народно/визвольний, радикал/соціаліст, супер/шоу
- Б) телефон/автомат, радіо/сигнал, фізико/географічний
- В) кіт/воркіт, бета/промені, індустриально/педагогічний
- Г) суспільно/корисний, історико/культурний, батько/мати

209. Через дефіс треба писати кожне складне слово рядка:

- А) судово/медичний, лимонно/кислий, тьмяно/сірий
- Б) фізико/математичний, кисло/солодкий, сніжно/білий
- В) член/кореспондент, лікар/терапевт, супер/маркет
- Г) гідро/система, воєнно/стратегічний, плодово/ягідний

210. Частку **не** треба писати разом з наступним словом у рядку:

- А) не/покоїтися про сина
- Б) ще не/завершена праця
- В) не/довга, але цікава лекція
- Г) не/крутити носом

211. Частку **не** треба писати окремо з наступним словом у рядку :

- А) не/має лиця на ньому
- Б) не/одноразово повторювати
- В) радість не/вимовна

Г) не/святі горшки ліплять

212. Частку **не** треба писати окремо з наступним словом у рядку:

- А) ще не/підкорені вершини; не/вивчене питання
- Б) лан не/засіяний; не/затоплена навесні місцина
- В) не/опале листя; не/перекладений ніким текст
- Г) досі не/збудований дім; не/переборне бажання

213. Частку **не** треба писати окремо з наступним словом у рядку:

- А) плани не/здійснені; не/прогріта сонцем земля
- Б) не/заплетена, а розплетена коса; не/випитий сік
- В) не/спростовані нею чутки; не/скопані ділянки
- Г) не/зважаючи на дощ; ще не/оголошені результати

214. Частку **не** треба писати разом з наступним словом у рядку:

- А) ужити не/гайних заходів; не/треба чекати
- Б) зупинився не/випадково; не/глибока ріка
- В) писав не/думаючи; розгулялася не/года
- Г) сказав дуже не/впевнено; давно не/здужає

215. Частку **не** треба писати разом з наступним словом у рядку:

- А) надійти не/помітно; не/покоїтися про мене
- Б) зробити не/обіцяючи; літати не/високо
- В) трапилося не/щастя; не/можна заздрити
- Г) не/здужає підняти; скинути пута не/волі

216. Частку **не** треба писати разом з наступним словом у реченні:

- А) Я вже й пізніше, при дворі, в Парижі, шукав її у мрамурі не/раз.
- Б) Не/спалося, а ніч, як море.
- В) Тільки те не/зрадить серце, що любити поклялось.
- Г) Ніч не/рухомо тишею бринить.

217. Частку **не** треба писати разом з наступним словом у реченні

- А) Не/доведи, щоб розум задрімав.
- Б) Печаль виховує мене, не/дорікає.
- В) Не/доженеш конем, що запізниш одним днем.
- Г) Глухий що не/дочує, то вигидає.

218. Частку **не** треба писати разом з наступним словом у реченні:

- А) Не/суворо на серці, не/гнівно.
- Б) Відрізана гілка вмирає не/відразу
- В) Нам таких не/треба, що ніс деруть до неба.
- Г) Блідий ранок не/сміливо зазирнув у вікно.

219. Частку **не** треба писати з наступним словом окремо в реченні:

- А) А я й не/знала, що думки болять, коли душа і серце — безборонні.
- Б) Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний рідною мовою кличе у не/відомі краї.
- В) Родина — тільки вбогий човен на не/вмолимих бурунах.
- Г) Надворі не/впевнено всміхався чудовий ранок.

220. З апострофом пишуться всі слова у рядку:

- А) мр..яка, моркв...яний, п...ятсот
- Б) пів...Європи, зв...ялена, під...їхати
- В) дит...ясла, пів...яблука, зв...язаний
- Г) вітр...як, пр...янощі, безправ...я



## Програмові вимоги до екзамену

1. Українська мова – національна мова українського народу, одна з форм вияву національної культури.
2. Місце української мови серед інших слов'янських мов.
3. Походження української мови. Основні концепції у питанні про зародження і розвиток української мови як окремої слов'янської.
4. Поняття літературної мови. Мовна норма та її значення для літературної мови.
5. Українська літературна мова як унормована форма загальнонародної мови української нації.
6. Територіальні діалекти української загальнонародної мови. Основні риси північного, південно-східного та південно-західного наріч.
7. Основні стилеві різновиди писемної та усної форм української літературної мови.
8. Розвиток української літературної мови у XX - XXI столітті.
9. Основні державні документи про мову в Україні.
10. Фонетика як розділ мовознавства. Звуки і склади як фонетичні одиниці мови.
11. Мовний апарат, його будова. Робота мовних органів під час творення голосних і приголосних звуків.
12. Фонетична транскрипція. Основні знаки фонетичної транскрипції.
13. Три аспекти вивчення мовних звуків: фізіолого-артикуляційний, акустичний, лінгвістичний.
14. Голосні звуки. Класифікація голосних за горизонтальним рухом язика, ступенем підняття язика, участю губ. Позиційні чергування голосних звуків у наголошених та ненаголошених складах  $E // E^{\prime}$ ,  $И // И^{\prime}$ ,  $О // O^{\prime}$ . Чергування  $i // \dot{i}$ ,  $y // \dot{y}$
15. Приголосні звуки. Класифікація приголосних звуків. Характеристика приголосних за додатковими артикуляційними ознаками: тверді і м'які, шиплячі та свистячі.
16. Зміни приголосних у потоці мовлення, їх загальна характеристика. Асиміляція приголосних: повна і часткова, регресивна й прогресивна; за участю голосу.

17. Асиміляція за м'якістю, місцем і способом творення. Відбиття явищ асиміляції на письмі.
18. Дисиміляція приголосних. Прогресивна і регресивна, суміжна і несуміжна дисиміляція. Відбиття явищ дисиміляції на письмі.
19. Спрощення як явище випадання одного із звуків у групі приголосних. Групи приголосних, у яких спрощення відбите на письмі. Групи приголосних, у яких спрощення відбувається в усному мовленні.
20. Поняття складу. Основні закономірності складоподілу в українській мові. Типи складів.
21. Наголос та його типи: силовий, музикальний, вільний та постійний; основний та побічний. Подвійний наголос.
22. Характер українського наголосу. Логічний, емпатичний та фразовий наголос.
23. Поняття про фонему. Основний вияв /інваріант/ та варіанти /позиційні, комбінаторні/ фонем. Система фонем української мови.
24. Чергування в системі голосних фонем /з історичним поясненням/: найдавніші чергування: Е-0 /НЕСТИ-НОСИТИ/, 0-А /ГОНИТИ-ГАНЯТИ/, І-А /СІДАТИ-САДИТИ/, Е-І /ТЕКТИ-ВИТКАТИ та ін.
25. Чергування 0, Е з нульовою фонемою .
26. Чергування 0, Е з І, пояснення відхилень від цих чергувань.
27. Чергування Е з 0 після шиплячих та Й.
28. Чергування Г-Ж, К-Ч, Х-Ш / І палаталізація/.
29. Чергування Г-З", К-Ц", Х-С"/ II палаталізація;
30. Чергування, які виникли внаслідок давніх сполучень приголосних з j.
31. Приставні приголосні. Метатеза.
32. Орфоепія як розділ мовознавства. Орфоепічні норми, їх значення та причини порушення.
33. Основні правила української літературної вимови: вимова голосних звуків; вимова приголосних звуків; вимова окремих звукосполучень; вимова слів, засвоєних з інших мов.
34. Графіка як розділ мовознавства . Походження та історичний розвиток письма. Види письма: піктографія, ідеографія, складове та звукове письмо. Форми слов'янського письма.
35. Графіка української мови. Український алфавіт. Співвідношення між буквами та звуками української мови.

36. Апостроф та його вживання. Позначення м'якості приголосних на письмі. Вживання м'якого знака.
37. Українська орфографія як розділ мовознавства. Принципи української орфографії.
38. Написання складних слів.
39. Уживання великої літери.
40. Правопис найуживаніших префіксів та суфіксів.
41. Правопис слів іншомовного походження.
42. Правила переносу з рядка в рядок. Орфографічні і технічні правила переносу. Графічні скорочення слів. .
43. Лексичне значення слова. Повнозначні і неповнозначні. слова.
44. Однозначні і багатозначні слова.
45. Пряме й переносне значення слова. Типи переносних значень слів: метафора, метонімія. Синекдоха.
46. Омоніми та їх типи. Розмежування явищ омонімії та багатозначності. Пароніми.
47. Синоніми. Типи синонімів. Поняття про синонімічний ряд. Стилiстична роль синонімів.
48. Антоніми. Антонімічні пари. Слова, що не утворюють антонімічних пар. Стилiстична роль антонімів.
49. Лексика сучасної української мови з точки зору її походження та розвитку. Характеристика власне українських слів.
50. Лексичні запозичення з інших мов, їх причини появи. Запозичення зі слов'янських мов. Старослов'янізми.
51. Запозичення з неслов'янських мов, їх основні значення, риси.
52. Лексика української мови з погляду її вживання.
53. Активна і пасивна лексика. Застарілі слова. Неологізми: загальнонародні та індивідуальні.
54. Склад української лексики з експресивно-стилiстичного погляду.
55. Загальноживана лексика та лексика обмеженого використання.
56. Поняття про фразеологію як розділ мовознавства. Фразеологізм.
57. Класифікації фразеологічних одиниць.
58. Джерела української літературної фразеології.
59. Лексикографія як розділ мовознавства. Словник, будова словника.
60. Типи словників.

## Методичні рекомендації щодо підготовки до екзамену

Екзамен складають студенти за білетами, кожен з яких має 4 питання.

Перше та друге питання теоретичного характеру. Вони є у переліку питань до екзамену, вміщеному вище. Відповідаючи на теоретичні питання, студенту варто пам'ятати, що кожне теоретичне положення повинне бути підкріплене прикладом, у викладі матеріалу слід максимально бути конкретним, не відходити від теми й не вживати загальних фраз. Також потрібно звертати увагу на грамотність оформлення написаного.

Третє питання кожного білета екзамену передбачає завдання: **Виконати фонетичний аналіз слова.** Серед пропонованих слів можуть бути такі: *жолудь, ящірка, Єва, батьківщина, займенник, Японія, навмання, півострів, яблунька, півогірка, гедзь, піднебесся, підживлений, задзеркалля, яструб, юнак, трудівник, лицедійство, земляний, єдність, щирість, двоюрідний, надзелень, Ілля, мозаїка, водосховище, пів'ящика, таємниця, ягнятко, радістю, тьмянний, надвечір'я, пір'їнка, щєбінь, цегляний, подвір'я, трьох'ярусний.*

**Фонетичний аналіз** слова виконується **за схемою:**

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Проаналізувати склади у слові.
3. Проаналізувати звуки у слові.

Наприклад, так повинен виглядати фонетичний аналіз слова ПРОЛІСОК:

Пролісок – пролісок – 8 букв, 8 звуків; склад ПРО – прикритий, відкритий, наголошений; склад ЛІ – прикритий, відкритий, ненаголошений; склад СОК – прикритий, закритий, ненаголошений.

Аналіз звуків:

П – приголосний, шумний, глухий, губний, проривний, твердий;

Р – приголосний, сонорний, передньоязиковий, дрижачий, твердий;

О – голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, наголошений;

Л – приголосний, сонорний, передньоязиковий, ясенно-

боковий, плавний, м'який;

І - голосний переднього ряду високого підняття, нелабіалізований, ненаголошений;

С - приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, фрикативний, свистячий, твердий;

О - голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений;

К - приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий.

Четверте питання білету передбачає завдання :

1. **Пояснити фонетичні явища у словах** ( подано 6-7 слів у кожному завданні) . Серед поданих слів можуть бути такі:

1. *Чорнобривий, берег, життя, бджола, мощу, вівса, лицар.*
2. *Ганна, рушниця, сонце, вокзал, не мучся, кривавий - кров, пня.*
3. *Молочний, серце, топлю, можеш, в Америці, гатунку, ніжка.*
4. *Безжальний, саджу, осіб, стояти - стати, пишу, очерет, хтось.*
5. *Кінь, коріння, печі, молоко, плачу, ламати, Ганна.*
6. *Стихнути, вушко, хто, сиджу, вівця, тарілка, гриміти.*
7. *Вівса, рибалити, мощу, бджола, життя, вогонь, їжджу.*
8. *Воджу, друзі, вола, згарище, деревце, дубка, смієшся.*
9. *Зелень, каміння, гончар, списати, дня, вікно, весел - весло, доріжка.*
10. *Зжувати, мороз, женити, вісь, служу, ведмідь, щасливий.*
11. *Розширитися, студентський, стелити - постіль, тривога, сон, в яблуці, дня.*
12. *Вухо, вінка, ягня, зауважу, на увазі, летіти - літати, дивуєшся.*
13. *Вечеря, кігті, велетень, верблюд, просьба, суша, лебединий.*
14. *Графлю, книжка, сільський, молодець, соняшник, бродити - брести, кореня.*
15. *Нести - носити, у смузі, горіх, злісний, мушка, саджу, куплю.*
16. *Семен, шістнадцять, умиваєшся, люблю, горіх, звісно, на порозі.*
17. *Жонатий, містка, ламати, вечеря, вушко, вожу, пня.*
18. *Серце, у вусі, лицар, сиплю, гриміти, воза, краєчок.*
19. *Пня, зілля, радісний, село, водовоз, вечора, крижаний.*
20. *Печі, анекдот, якісний, дорога, ведмідь, руці, вузький.*
21. *Сплю, у книзі, швидкісний, солі, спарити, рушниця, міль.*

22. У дусі, вікон, скошений, просьба, срібло, ношу, горіти - згарище.

23. Стихнути, капосний, віця, сиджу, хтось, єдиний, зжертти.

24. Молочний, проїзний, суша, у горосі, порошити, вокзал.

25. Куплю, саджу, мушка, злісний, нести - носити, ніч, Федір.

Під час виконання завдання щодо аналізу фонетичних явищ у словах студент повинен продемонструвати практичні уміння знаходити й пояснювати чергування, асиміляцію, дисиміляцію, спрощення у словах. Полегшить виконання цього завдання прийоми порівняння даного слова зі словами споріднених мов, добирання до даного іншої граматичної форми чи спільнокореневого. Наприклад, таким може бути виконання першого варіанту пропонуваного для аналізу слів:

**Чорнобривий** – від **брови**, чергування **и//о** в групі **ри//ро**, історичне;

**Берег** – виняток з чергування **е//і**, група повноголосся –**ере-**. До цього слова можна підібрати також ілюстрації інших чергувань:

**Берег-беріжка**. Тоді в ньому простежується чергування історичне **е//і** та перша палаталізація **г//ж**.

**Життя** – давнє слово **житіє-житіє**. Асиміляція прогресивна повна за способом творення **тј – тт.**

**Бджола** – давнє **бчела**. Асиміляція прогресивна часткова за участю голосу: **дз.+гл. = дз. + дз.**

**Мошу** - від **мостити**. Чергування передньоязикових **з і стј- шч**.

**Вівса** – від **овес**. Чергування історичне **о//і**, протетичний **в**.

**Лицар** – від **рицар**. Дисиміляція на віддалі регресивна у групах звуків **р-р** на л-р.

2. **Дібрати антоніми до слів:** (подано 8-9 слів, серед яких є й такі, до яких антонімічної пари не можна дібрати. У такому випадку слід пояснити, чому антонім не добирається. Відсутність пояснення вважається помилкою). Серед поданих слів можуть бути такі: **день, щастя, великий, п'ятнадцять, Відень, старий, мовчати, веселитись, спати, ворог, дружба, семеро, килим**. Прикладом виконання завдання є:

День – ніч, щастя – горе, великий – малий, п'ятнадцять – антонім не добирається до числівників, Відень – антоніми не добираються до власних назв. І т.д.

3. **Дібрати синоніми:** (подано 4-5 слів. Слід дібрати синонімічний ряд не менш як на 4-5 слів і визначити його тип).

Серед поданих можуть бути слова: *говорити, сильний, відомий, робити, йти.*

4. **Визначити тип омонімів:** (подано 8-9 слів). Слід визначити тип омонімів, вказавши омоформи, омофони й омографи, а також лексичні омоніми.

5. **Визначити принципи правопису, за якими пишуться слова:** (подається 8-10 слів, у кожному з яких прослідковується 2-3 принципи написання). Серед пропонованих можуть бути такі: *книга, земля, літо, завзятість, Молочний Шлях, учениця, бджола, радісний, шістнадцять, студентський, одяга, перемога, щавель, джерело, Каменярь, набік, потри, південь, щасливий, лівша, нероба, кривда, історія, сонце, кума.* Наприклад,

**Книга** – пишеться за фонетичним правописом.

**Земля** – е пишеться з морфологічним принципом, **я** – за історичним.

**Літо** – пишеться за фонетичним принципом.

Формат паперу і частка аркуша 60×90 1/16.  
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.  
Ум. друк. арк.10 Наклад 300 прим. Зам. в021058/20  
Віддруковано з оригіналів автора.

---

Друкарня “Фоліант” 76000, м. Івано-Франківськ вул. Старозамкова,  
2 [www.foliant.if.ua](http://www.foliant.if.ua) e-mail: [foliant.drukarnja@gmail.com](mailto:foliant.drukarnja@gmail.com)  
тел.-факс: +38(0342) 50-21-65  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи  
Серія ІФ № 24 від 20.07.2014